



Fale Alea 'o Tonga



KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	21
'Aho	Tu'apulelulu, 23 Mē 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

‘Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha’apai

Hou’eiki Minisitā Kapineta

‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa’anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu’i’āfitu
‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Siale ‘Akau’ola
‘Eiki Minisitā Mo’ui	
‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
‘Eiki Minisitā ki he ‘Atakai, Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi & Ma’u’anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita ‘Utoikamanu
‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou’eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu’ivakanō	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu’ilakepa	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava’u
Lord Tu’iha’angana	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha’apai
Lord Nuku	‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. ‘Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, ‘Eua	Dr. Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha’apai	Mo’ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha’apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui



FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 21/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 23 Me,
2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Lipooti hono fakahoko 'o e Tali Folofola
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025• Fakamatala Patiseti 2024/2025• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027
Fika 05	:	Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2024/2025
Fika 06	:	Lao Fika 4/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) Ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2024
Fika 07	:	Lao Fika 5/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Ki He Fakamaau'anga 2024
Fika 08	:	Lao Fika 7/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) Ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2024
Fika 09	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Falé	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Lipooti ki he ‘Ave Tali Folofola ‘a e Fale Alea ki ‘Ofisi Palasi ‘aneafi.....	8
Hoha’a Tongatapu 7 ki he Kupu 12 (2) ‘o e Tohi Tu’utu’uni Sea fekau’aki mo e fuakava kau Memipa ‘i he Fale Alea	9
Ngaahi fakatonutonu ko e ta’efiemālie ‘i he tukuaki’i fai ‘e Tongatapu 7 ‘oku nau talangata’a ki he Tu’i.....	10
Fokotu’u mei he Pule’anga ta’ofi fakamalanga Tongatapu 7 kae hoko atu ‘asenita e Fale he ‘oku ne tukuhiho’i Ha’apai 13	16
Tokanga ki he laumālie ‘o e liliu fakapolitikalé na’e fakahoko ‘i he 2010 & fatongia Fale Alea ke sivilivi’i ngāue Pule’angá	18
Tokanga ki he Kupu 39 Tohi Tu’utu’uni ka ‘i ai ha me’a kuo ‘osi tali he Falé ‘ikai ngofua ke toe alea’i	19
Fakamanatu mei he Pule’anga ‘i ai mo e ngaahi me’afua fakavaha’apule’anga ‘oku sivi ‘aki faifatongia ‘a e Fale Alea	20
Tokanga ‘ikai faaitaha ngāue Fale Alea ke ngāue’aki lulafua totonu ke sivi ‘aki ngāue Pule’angá.....	21
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea’ he kehekehe ‘o e Tō Folofolá mo e Folofola fekaú	22
Fakamamafa’i ‘Eiki Sea me’a hoha’a ki ai kau Fakafofonga ke ngaue’i ia he To’u Fale Alea lolotonga	23
Fakamamafa’i Tongatapu 2 fekau na’e tukumai he Tō Folofola ke ngāue ki ai Hou’eiki Memipa.....	25
Ongo fokotu’u Tongatapu 7 ki he teu hono alea’i Patiseti 2025	26
Polokalama ke fakaivia faka’ilo Hou’eiki Memipa fekau’aki mo e Patiseti 2025.....	27
Kole ke fakamā’opo’opo ngaahi me’a na’e ‘ohake he tālanga’i Patiseti na’e ‘ave ki he Pule’anga ke ngāue ki ai Patiseti hokó.....	29
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Patiseti Fakalukufua ki he 2025 e Pule’anga.....	30
Taumu’a e Patiseti.....	30
Ngaahi fika mei he Patiseti.....	31
‘Ikai ha tukuhaui fo’ou	31
Fokotu’u fakalelei vāhenga (COLA) peseti ‘e 5 kau ngāue fakapule’anga.....	31
Hiki peseti 10 tokoni me’a’ofa Pule’anga ki he ngaahi ako ta’efakapule’anga.....	31
Holoki ki he 67 ta’u motu’a kau toulekeleka ke ma’u faingamalie tokoni mei he Pule’anga	31

‘Inivesi ‘i he sekitoa taautaha.....	32
Fokotu’utu’u Pule’anga ke fakaivia sekitoa taautaha	32
Tokoni ki he totongi ‘uhila.....	32
Tukupā Pule’anga ke hokohoko atu tau’i faito’o konatapu	32
Ngaahi taumu’a mo e ngaahi kaveinga ngāue lalahi fokotu’utu’u mai he Patiseti Pule’anga	33
Patiseti ngaahi potungāue lalahi ‘a e Pule’anga	33
Ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’anga.....	33
Fakamole	34
Mo’ua nō ‘a e Pule’anga	34
Tu’unga faka’ekonomika ki he kaha’u.....	34
Ngaahi pole faka’ekonomika mo fakasosiale.....	34
Ngaahi faingamālie fakangāue	35
Ngaahi fokotu’utu’u faka’ekonōmika	35
Ngaahi ngāue lalahi.....	35
Sino’i pa’anga e Pule’anga ke fakalakalaka’i e sipoti.....	35
Nofo mo e malu mo’ui ‘a e kakai.....	35
Aofangatuku	36
Lau 1 Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2024/2025 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024	36
Tu’utu’uni ‘Eiki Sea tukuhifo Lao Fakaangaanga ‘Esitimeti ke ngāue ki ai Komiti Pa’anga Fale Alea	37
Ngāue makehe na’e tukumai mei Fale Lahi ke ngāue ki ai Fale Alea	37
Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Senialé ki he 2024/2025.	37
Fokotu’u ‘Eua 11 fakakau mai he palani ngāue ‘Atita Seniale mo ‘ene polokalama ngāue ‘atita ki he Komiti Pa’anga.....	38
Pāloti ‘o tali fokotu’u ke tukuhifo Lipooti Palani Ngāue ‘Atita Seniale ki he Komiti Pa’anga & tānaki mai ki ai mo ‘ene polokalama ngāue	39
Fokotu’u ke faka’atā kau Memipa fanongo pē (<i>observer</i>) ke kau atu ki he Komiti Pa’anga	39
Fakama’ala’ala ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalao	40
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao, 2024.	40
Fokotu’u & tali tukuhifo ki he Komiti Lao ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2024	41
Fakama’ala’ala Pule’anga ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga...42	42
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024	42

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024	44
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao’.....	44
Fokotu’u Tongatapu 10 ke fetongi Sea Komiti Kakato ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7	46
Tokanga ki ha hoko vākovi ‘i he Sea Komiti Kakato lolotonga & Sea fo’ou kuo fokotu’u	46
Kole ke kei hoko atu pē Sea Komiti Kakato he fatongiá he ‘oku taukei	46
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 1 ke tu’uma’u pe Sea Komiti Kakato ...	47
Tokanga ke katoi he taha ‘e hoko ko ha Sea Komiti Kakato ‘a e natula ‘ilo fakataki lelei .	48
Tali lelei Tongatapu 7 fokotu’u ke fili ia ki he lakanga Sea Komiti Kakato	49
Fakamahino Tongatapu 4 ke tu’uma’u pē tu’unga Sea Komiti Kakato lolotonga.....	50
Uki Tongatapu 1 polokalama ke tokoni hiko veve pelesitikí mo e kapá	50
Taukave ko e fetongi ha taha mei ha tu’unga pau ke ‘i ai hono makatu’unga.....	51
Kole Tongatapu 4 ke fai he founga fakapotopoto fokotu’u Tongatapu 10 & ke faka’apa’apa’i Tu’utu’uni e Fale.....	52
Tu’utu’uni Sea toloi alea’i fokotu’u Tongatapu 10 ke fetongi Sea Komiti Kakato	52
Toloi Fale Alea ki he ‘aho 6 ‘o Sune	52
Kelesi.....	52

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu 23 Mē 2024

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau kamata ‘aki ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘i hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki ko e lotu ia ki he pongipongi ni)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá Le’ole’o mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ko e ‘aho Tu’apulelulu 23 ‘o Mē 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmiká mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā ‘o e Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka,

<002>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole ke u toe fakaongo ange mu’a. Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka, Sea ngata’anga e taliui ...

Poaki

Ko e poakí ‘oku kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí pehē pē mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, kau ki ai pea mo e ‘Eiki Minisitā Mo’uí, kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a e Hou’eiki Nōpele ko eni, ko Tu’ivakanō, Nōpele Tu’ilakepa, Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku. Pea ‘oku ma’u mo e poaki mai ki he ‘aho ni ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI, kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o 'Eiki Tokoni Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele.

Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki, hangē pē ko ia 'oku hā atu 'i he'etau 'asenita, na'e toloi mai 'a e Falé mei he 'aho Tūsité kae fakahoko 'a e Tali Folofola na'e tali 'e he Fale ni 'i he 'aho Tūsité ki he 'Ene 'Afio. 'A ia na'e lava ia 'o fakahoko 'aneafi, pea ko e kongā 'uluaki 'o 'etau 'asenita 'i he 'ahó ni ko e lipooti mai hono fakahoko 'o e Tali Folofola, mei he ongo Fakafofonga na'e fili atu mei he Fale Alea ni, 'a ia ko e Fakafofonga 'o Vava'u 14, pea mo e 'Eiki Minisitā ko e 'Eiki Nōpele Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Kole atu ki he ongo Fakafofonga ko ení ke na lipooti mai 'a e fekau na'e 'ave mei Fale Alea ni, 'a ia na'e fakahoko 'aneafi, 'Eiki Minisitā me'a mai.

Lipooti ki he 'Ave Tali Folofola 'a e Fale Alea ki 'Ofisi Palasi 'aneafi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu atu ki he Tokoni Palēmia, tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he Pilinisi mo e Fakafofonga Hou'eiki 'o e Fonua, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

'Eiki Sea, fakafofonga atu 'a e ongo mātu'a na'a na lele 'o fakahoko 'a e ngāue 'a ho Fale 'Eiki, 'aneafi 'i he ho'atā 'aneafi na'e lele atu ai 'a e motu'a 'oku fakahoha'a kae 'uma'ā 'a e Toketā Mo'ale 'Otunuku, Fakafofonga 'o Vava'u fika 14. Ke fakahoko 'a e Tali 'o e Folofola mei he Taloní ki he Fale Alea 'o Tonga 'i hono Fakaava, 2024 ki he 2025, pea pehē foki ki he Ta'u Fakapa'anga 24/25.

Na'e lele atu 'a e ongo mātu'á 'o a'u atu ki he 'Ofisi 'o e Palasi 'i he 2, ho'atā 'aneafi. Pea na'e talitali lelei mai leva 'e he Sekelitali 'a 'Ene 'Afió, Sione Fifita 'a e fononga na'e fai atu pea kamata leva 'i he ...

<002>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : .. Tokoni Kalaké 'a e lea ko e Fakafofonga'i 'o e Fale ko ia Fale Alea kae 'uma'ā foki e Feitu'ú na 'Eiki Sea, pea hoko atu leva ki ai tali mai 'e he Sekelitali 'a 'Ene 'Afio 'a e kamata ko ia 'o e fakahoko e fatongia. Pea hili leva ko ia pea fakahoko 'e he motu'a ni 'a e ngāue na'e fai 'e ho Fale 'Eiki kae 'uma'ā 'a kinautolu na'e fili 'e he Komiti ko ia 'o e Tali Folofolá. Pea na'e fakahoko ki ai e tu'unga ko eni 'o e ngāue kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi tohi pou pou 'oku toe tākaki atu ki he Tali Folofolá ke mahino ki he motu'a Sekelitali, pea 'afio'i 'e he 'Ene 'Afió 'a e tu'unga ngāue 'a ho Falé. Pea ko e tu'unga ia na'a mau a'usia ki ai, pea hili ko ia hono fakahokó na'e toe fai leva 'e Toketā Sione Vikilani 'emau lotu pea 'atā leva ke mau foki mai.

Ko e tu'unga ia na'e 'i ai 'a e Tali Folofola 'aneafi pea fakahoko. Neongo na'e 'i ai e taimi na'e fakahoko mai mei ho 'ofisi 'e lava ke fai ha a'u ki he 'Ene 'Afio 'i he uike kaha'u. Ka ko e 'uhingá 'oku fiema'u 'a e tu'unga ko ia e ngaahi ngāue kae pehē ki he ta'u fakapa'anga fo'ou na'e fai ai pē hono fakahoko 'e he Sekelitali 'a 'Ene 'Afio e ngāue. Ko ia ko e ki'i fekau ē na'a ke me'a mai ke fakahokó pea kuo 'osi hono fakahoko pea tali lelei 'e he Sekelitali pea kuo lava e fatongia 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Toe 'oange pē faingamālie ki he Fakafofonga Vava'u 14, kapau 'oku fie tānaki mai ki he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā.

Mo'ale 'Otunuku : Tapu atu ki he 'Eiki Sea pehē ki he kau Mēmipa. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'e tānaki atu 'e he motu'a ni, ko e kakato pē ē 'i he me'a 'a e Minisitā. Mālō.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, ko e ngata ia 'etau feme'a'aki 'i he lipooti. Tongatapu 7.

Hoha'a Tongatapu 7 ki he Kupu 12 (2) 'o e Tohi Tu'utu'uni Sea fekau'aki mo e fuakava kau Memipa 'i he Fale Alea

Paula Piveni Piukala : Sea tapu mo e Seá pea tapu mo e kau Mēmipa. Ko u fie 'ohake pē tokanga 'a e Fale ni Sea koe'uhi ko e halafononga 'o e to'u Fale Alea ko eni 'o fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku ou hoha'a ki he Kupu 12 'o e Tohi Tu'utu'uni Sea Kupu si'i(2). *Implementation of His Majesty message*. Ko hono fakalea 'i he Kupu si'i (2) 'oku pehé ni. **Kuo pau ki he Fale Alea ke nau fai honau tukuingatá 'i hono fakahoko e Folofola fekau ki he lelei taha 'e ala lavá.** Lava atu e Tali Folofola Sea. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai, na'a ku fakalave foki he Mōnite 'a e Kupu 59 'o e Konisitūtone. Ko Fale Alea *compositions of the Legislative Assembly* ko e kau Fakafofonga 'a e kau Nōpele, kau Fakafofonga e Kakai pea mo e kau Minisitā ko e Kapineti.

'Oku mahu'inga Sea ke tau fakatonutonu 'a e halafononga he mangafā ko eni. 'Oku mahu'inga fau ke tau hanga 'o fakatokanga e me'a 'oku hokó. Ko u ongo'i 'aupito 'a e 'ikai ke lava 'a e fakahoko atu 'a e Tali Folofolá hangatonu ki he 'Ene 'Afió ke lava fai ha fetu'utaki ke maama mai hotau halafononga.

Ko e me'a 'oku mahinó Sea ko e Kupu 50 ko ē ko ē 'o e Konisitūtone, 'oku tuhu'i mai ai kuo pau ke *regularly* fo'i lea ia 'oku ngāue'aki ke toutou fakataha. Ka 'oku mahino mai he anga 'o e Tō Folofola Sea, 'oku 'ikai malava e me'a ko iá 'o 'uhinga ai 'etau hoha'a. Hoha'a e motu'a ni, pea ko u tui ko e fekau na'a ne 'omai na'e pehé ni.

Ko u nofo Sea 'o siosio hake ki he anga e *setting* e Fale ni ke toe ki'i mahino ange. 'Ikai ke tu'u fakafaha'i 2 ia ke hangē ko e ngaahi Fale Alea 'o muli...

<004>

Taimi: 1035-1040

Paula Piveni Piukala: ... ko e Kapineti mo e Pule'anga he faha'i ko ē ko e *opposition* he faha'i ko ē. Ka 'oku vilo mai ia hangē ha fo'i fakanofonofó taumafá kava. 'A ia ko koe ko e 'Olovaha pea ko e tou'a leva e Palēmia 'oku hangē 'oku ongoongo hala. Ka koe'uhí ko e fakakaukau ko e fakakaukau 'o e Fale pē 'e taha 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o ngāue'i fakatatau ki he Tō Folofola Sea.

Ko e me'a, ko e me'a ko ē nau hanga 'o fakatokanga'í ko e hoha'a mai 'a 'Ene 'Afio he fatongia 'o e Fale ni ke sivilivi'i e ngāue 'a e Pule'anga 'o e 'ahó. Ka ko u fakatokanga'í ka Tongatapu 1 pea mo Tongatapu 8, Ha'apai 13 'oku 'ikai ke na talangofua ki he tu'utu'uni fekau 'oku 'omai mei he Fale mei he 'Ene 'Afió kei fai pē pou pou ia kae 'ikai ke sivi ke taha pē Fale ni Sea fakafaikehekehe'i pē me'a ke tokanga ki ai.

Ngaahi fakatonutonu ko e ta'efiemālie 'i he tukuaki'i fai 'e Tongatapu 7 'oku nau talangata'a ki he Tu'i

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakafaikehekehe'i pē me'a na'e tokanga ki ai pē 'oku fakapotopoto 'a e ngaahi faitu'utu'uni e Pule'anga 'o e 'aho.

Vaea Taione: Sai pē kae lele lele atu pē Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7.

Vaea Taione: Kau talitali atu ...

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Ko e 'uhinga ko ē na'e hanga ai he 'Otua 'o fa'u tautolu ke tau kehekehe 'omai 'etau fakakaukau, fakakaukau ē 'a Tongatapu 7, fakakaukau eni 'a Tongatapu 8.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Vaea Taione: Ko e 'uhinga ia 'etau kehe, kapau na'a nau tatau te tau hangē pē ko Tongatapu 7 Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā e 'aonga 'etau, 'etau fuakava Sea? Ko 'etau fuakava ...

Veivosa Taka: Sea kole ke u fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Hā e 'aonga 'etau fuakava?

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku fakatonutonu koe he kau Fakafofonga kuo ke hanga 'o fakahingoa he pongipongi ni. Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u fokoutua hake pē ke u fai ha ki'i talanoa fekau'aki pea mo e tukuaki'i loi ko ení. 'Eiki Sea ko e, ko e taimi na'a tau 'omi ai kitautolu ki māmani ko e fo'i Konisitūtone pē 'e taha na'e 'omai ai ko ho'o tau'atāina ke ke fili. Pea neongo 'a e taha ko ē ko ē e Falé ka 'oku 'i ai 'ete, he 'ikai ke toe lava ia ha taha te ne hanga 'o to'o 'eku tau'atāina ke fili.

Sea pea ko u tui ko e, ko e me'a ko eni 'oku ne me'a ki ai 'oku ou pehē 'oku hala. Ko e Fale ko eni 'oku taha pea ko e tokotaha ko ē na'a ne 'omai kita ki he Fale ni 'oku 'asi pē he'etau talanoa ki he Folofola 'a 'Ene 'Afio ke tau taliui kakato.

Paula Piveni Piukala: Sea kuo ‘osi ‘ene miniti ‘e taha pea ko u fie fakatonutonu atu ...

Veivosa Taka: Pea ‘oku ou tui 'Eiki Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko u fie fakatonutonu atu ‘a Ha’apai 13 kātoa e ‘ū me’a ko eni Sea.

Veivosa Taka: Sea tuku mu’a ke u ‘osi atu.

Paula Piveni Piukala: Tau’atāina ‘oku ‘omai he ‘Otua. Mo’oni ‘aupito ia.

Veivosa Taka: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e fuakava na’a tau fai he Fale ni ke tau talangofua.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Mo’oni.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ke ke kau koe he ‘osi e taimi na’e toe sekoni ‘e 20 e Fakafofonga ‘oku ta’ofi ho taimi koe’uhí ko e fakatonutonu ko ‘ene ‘osi pē ‘enau miniti ‘e taha ‘e toki faka’atā atu leva ho taimi. Hoko atu Ha’apai.

Veivosa Taka: Mālō Sea, ‘a e Feitu'u na ngaahi me’a ia ne ‘omi me’a ai ‘a e Feitu'u na ‘i he Sea ko ena ke ke hanga ‘o fakatonutonu kimautolu. Sea ko e tu’unga ia ‘oku ou ‘oatú pea ‘oku ‘ikai ke ke ‘uhinga foki e *opposition* ia Sea ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tonu fokotu’u mai he Pule’anga *support*. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku uesia ai e kakai pea fakafepaki’i. Kau sivisivi ia ko eni he ‘aho ni ko ‘ene me’a hake pē ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha me’a ia ‘e tonu. Pea ko u tui Sea ko ‘eku fakatonutonu ia mālō ‘aupito.

Tevita Puloka: Sea ‘e hoko atu mo e fakatonutonu ‘a Tongatapu 1.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 toe fakatonutonu ‘e taha me’a mai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea kae pehē ki he Fale Alea ‘o Tonga. Pea hangē ko e me’a ‘oku me’a ‘akí ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 7 mahalo ko e anga pē ia ho’o vakai. Pea ‘oku, ‘oku ou tui pē ‘oku ‘ikai ko ha’o fakakata ka ‘oku, ko u fakamālō atu au ‘o kapau ko e anga ia ho’o sio ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 talu ‘ene hū he Fale ni ‘oku ‘ikai toe mavahe ia mei he me’a na’a ku fakahā mo pole ‘aki ki he kakai ‘o Tongatapu 1 mei he kamata’anga pea ‘oku ou kei fononga pē ai.

‘Oku ‘ikai ke fakahekeheke ‘a Tongatapu 1 ia heni ki ha taha pē te u kau ki ha taha ‘oku ‘i ai pē hoku ‘atamai pea mo e kakai ‘oku nau fale’i au mo e me’a ‘oku ou lave’i ‘i he anga ‘eku fetāngutu’i mo e kakai ‘o Tongatapu 1 ‘a ia ‘oku ou hanga ‘o fakafofonga’i he Fale ni. Pea ‘oku fai pē ia ‘o fakapotopoto ki ai mo e anga ‘eku fononga mo ‘eku tui fakapolitikale mahino ‘aupito ‘aupito pē ia. Na’e ‘osi mahino pē ia ‘i he kamata’anga. Mou mea’i kotoa pē taimi ‘oku tau hiki nima ai heni ‘oku tau’atāina pē ‘a Tongatapu 1 ia ki he’ene hiki nima heni. Pea ‘oku tu’u tau’atāina pea hūfanga he fakatapu Sea he 'ikai ‘i ai ha ‘Eiki Fulufulu ia he Fale ni te ne hanga ‘o liliu ha me’a ‘oku tui ki ai ‘a Tongatapu 1 ki ha’ane hiki nima pē ko hai e faha’i ‘oku kau ...

Taimi: 1040 – 1045

Tevita Puloka: ... ki ai. Kae mālō ‘aupito Tongatapu 7 pea me’a mai mo e kakai ko ena ‘okú ke fakafongā’i mai hení. Fai atu ia ha toe mata’ifika, ko Tongatapu 1 maau pe ‘ene me’a ‘a’ana ‘oku faí pea ‘oku kei fononga pe ia ai. Kae mālō ‘aupito ‘a e fokotu’u mai ko ena ‘oku ‘omai meia Tongatapu 7 Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, koloa ‘oku mahino mai ‘oku nau talangata’a ki he fekau meí he taloní. Mahino ia he ko e fekau meí he taloní, ko hotau fatongia e Falé ni ‘oku ‘ikai ko ha’aku fakakata ‘a’aku eni Sea. Ko ‘eku fakamātoato eni.

Tevita Puloka: Sea ko e fakatonutonu ia ‘e taha, ‘oku ‘ikai ke fai ha talangata’a ia, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, kātoa e fo’i toko 3 ko ení, ko e fekau meí he ‘Ene ‘Afíó

Vaea Taione: Sea, ke u fakatonutonu atu mu’a

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai ‘ene ta’efiemālie

Vaea Taione: Ko u fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Na u talamai pe ‘enautolu ‘oku nau fitemālie pe nautolu. Ko e hā

‘Eiki Sea: Tongatapu 8 ko e hā ho fakatonutonú

Vaea Taione: Te u talitali pe au ‘oku sai pē, ko ‘eku fakatonutonu Sea. Anga fēfē ke kaunga ‘a e Tali Folofola ko ení ke ne hanga pe ‘e ia ‘o *mention* mai e toko 3. Ko u fakamanatu atu e me’a ko ení Sea. ‘Oku toki fai e kemipeini he ta’u kaha’ú Sea, ha’u ia ‘o kemipeini he Falé ni. Tau talanoa he me’a ko eni e Tō Folofolá ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e tokangá Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea fakafokifoki mai pe ‘a e ‘isiū mahu’inga ko ení Sea

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea

Vaea Taione: ‘Ikai te’eki ai ke ‘osi ‘eku fakatonutonu fakamolemole

Veivosa Taka: Mālō

Vaea Taione: Ko e ‘osi ko eni ‘etau *VONC* Sea taki ‘e Tongatapu 7 Sea, kātoa e fu’u faha’i ko ē ‘o faka’ilo e Feitu’u na. Ko e takihalá ia Sea, ko e me’a ia ‘oku tokanga mai ki aí. Tau foki mai ki he poiní

Paula Piveni Piukala: Sea

Vaea Taione: Kae ‘oleva e kemipeini

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku hoha’á Sea fekau’aki ia mo ‘etau fuakava

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Ke tau ō mai ki Falé ni mo e halafononga ‘oku tau fou atu aí

Veivosa Taka: Fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Mo e tu'utu'uni 'a e Tohi Tu'utu'uni ki he'etau ngāue 'oku fai. 'Oku mahu'inga Sea ke tau fakatokanga me'a he mangafā ko eni.

'Eiki Sea: Ha'apai 13 ko e hā ho'o fakatonutonú

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea, ko 'ene tukuaki'i loi mautolu 'oku mau talangata'a ki he 'Ene 'Afió. Sea ko 'eku fokotu'u atú kapau 'oku mau talangata'a, faka'ilo mautolu. He ko e Fakamaau'angá te ne 'omai e me'a ko ē 'oku tonú. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, kole pe au kia 13, tali pe ia 'e 'i ai pe hono taimi 'ona. Ko u hoha'a au ke muimui 'etau fakateki fakatatau ki he me'a na'a tau fuakava ai hení. Pea 'oku 'omai pe he tohi tu'utu'uni. **Kuo pau ki he Fale Aleá ke nau fai honau tūkingata 'i hono fakahoko e folofola fekau. Hoha'a mai 'Ene 'Afió ki he ngaahi me'a 'oku hoko hono anga e fakalele e fonuá ni. A'u 'o ne pehē mai 'oku 'ikai fe'unga e tataki ko iá ka 'oku nau taliui mai ki he Falé ni.**

Pea ko e me'a e Falé ni, ko 'eku tokanga Sea ke *remove* e me'a ko e fakafahafaha'i he sai'ia mo e loto mo 'ene tau'atāina kae 'omai e fehu'i 'e 2 na'á ne hanga 'o 'omai. Pe 'oku fakapotopoto e faitu'utu'uni pe 'oku 'i he *interest* 'a e fonuá, *national interest*. Ke ne to'o he 'oku 'ikai ke u sio atu, 'ikai ke u sio atu pe ko e 'ai ke tau hu'u ai pe ki fē. Fehangahangai pe 'a 'Ene 'Afió.

Kia au Sea ko hoku loto mo'oní, faka'amu au ia na'e hā'elea he 'Ene 'Afió e Tō Folofolá. Faka'amu au ia na'e faingamālie ke 'alu atu e kau tali folofolá. Ke lava 'o *communicate* mai kae lava ke tau 'ilo pe 'oku tau 'alú ki fē. Ko e anga ia 'eku faka'amú ka ko 'eku 'ohake 'etau Tohi Tu'utu'uni mo 'etau fuakavá ke fakalula fua ki ai 'etau ngāue 'o e ta'u Fale Alea ko eni. He 'oku pehé ni Sea he kapau he 'ikai ke liliu ha founga 'o e fononga e to'u Fale Alea ko eni, he 'ikai ke liliu ha ola ia kapau he 'ikai ke liliu e founga. 'E toe natula tatau pē, ko 'eku 'uhingá kapau ko e 'uhinga ia e laumālie e fonuá ni ke tau fakateki 'a ē ko ē ko ē 'oku fakamafamafa'i he'etau tohi tu'utu'uni. Ko ha folofola fekau kuo pau ke fai hotau tukuingatá.

Ka ko u manatu Sea ki he ngaahi tipeiti kimu'á, feinga e Pule'angá ia ke fakamavahevahe'i kinautolu mei Fale Alea. Ka ko 'eku 'uhinga ia 'eku 'ohake e Kupu 59 ko e *composition* 'o e Fale Aleá. Ko e 'uhinga e Fale Aleá, ko e kau Fakafofonga e kau Nōpele, kau Fakafofonga e Kakai mo e kau Minisitā e Kapinetí. 'Oku tau *collectively responsible* ki he fekau ko eni.

'Oku mahu'inga pe ia Sea kia au ke 'ohake ke fakatokanga'i he ka 'ikai, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia te tau fou pe he natula tatau. Pea ko u faka'amu ange ke to'o e fa'ahinga fakakaukau e fakafahafaha'i ka tau fakakaukau'aki

Vaea Taione: Sea, fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: 'A e me'a na'e Tō Folofola mai pe 'oku

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Fakapotopoto pe 'oku fai e tu'utu'uni ko eni he *interest* 'a e kakai mo e fonuá, mālō Sea.

Vaea Taione: Ko ‘eku fakatonutonú Sea, kapau ‘oku, mo’oni ‘aupito e me’a ko ē ‘oku tokoni ki ai ‘a ...

<006>

Taimi: 1045-1050

Vaea Taione: ... e ngāue fakatahá, Sea, kapau na’ a tau ngāue fakataha he ‘ikai ke toe fokotu’u paati Sea, ko e ‘uhinga ia mavahevahe ko e fokotu’u paati.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘uhinga atu ‘aku ke ngāue fakataha, ngāue‘aki ‘a e ‘atamai lelei ‘aki ‘a e fekau pē ‘oku fakapotopoto. Pehē mai ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘oku ‘ikai ke ‘oku fakapulipuli hono fakalele, tala atu ‘enautolu ‘oku fakapulipuli. Pehē atu ke tuku ‘ave ki he *private*, talamai te nau hokohoko atu pē, kae poupu pē ki ai ‘a e kau Fakafofonga ‘oku ‘i Fale Aleá ni.

Vaea Taione: Fakatonutonu, fakatonutonu Sea,

Paula Piveni Piukala: Ngutuhua pē ka au ia e kau Minisitā

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea,

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhingá ko honau fatongia, ka ko e ‘alu atu ko eni ‘a e kau Fakafofonga ‘a e Kakaí ‘oku nofo he tēpile, he tēpile ‘a e Fale Aleá, talamai e *issue* ka au

‘Eiki Sea: Tongatapu 8, ko e hā e fakatonutonu

Vaea Taione: Sio ki he fakatonutonu Sea, ko e ko e me’a mai foki ki he Tō Folofola ko eni ‘a ‘Ene ‘Afió Sea ki he ‘a Tongatapu 7,

Paula Piveni Piukala: Fai pē mo nau ‘ai mahino ‘oku ‘ikai ke nau talangofua ki he ki he Tō Folofola pea mo ‘Ene ‘Afió kae mahino

Vaea Taione: Sea, ko e fakatonutonu ia , ‘oku te’eki ai ke ‘osi, te’eki ai ke ‘osi. Ko e faka’osi ko eni e Falé ni Sea, ‘oku tau pāloti pea kapau leva ‘e tautea’i ‘a e Falé ni ‘e hao tokotaha pē koe ia kae mo’ua kātoa mautilu ia. Ko e faka’osi ko ē ko ē ‘a e ‘a e ‘a e Lao mo e me’a he Falé ni Sea, ‘oku tau pāloti ko e tokolahí ‘oku fai ‘akí, talamai foki ‘e ia ko e tokolahi ‘oku *just a rules*, kimu’a atu Sea, toe hanga pē ‘o fakatokanga’i ia.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e Tō Folofola mei he ‘Ene ‘Afió, pē ‘oku fakapotopoto pē ‘oku ‘i he *national interest*. ‘Oku ‘ikai fai talamai fai ‘aki ē tokolahí, ‘e kei tokolahi pē nautolu ka ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto. Ko e poini ia ‘oku ‘omai ‘e he ‘Ene ‘Afió, ke tau ngāue‘aki ‘a e ‘atamai lelei kae tuku e ‘omai e helepelú ki he Falé ni. ‘Omai e maama ke tau talanoa he *issue* pea ‘ai ke mo’oni

Veivosa Taka: Sea

Paula Piveni Piukala: Mo ho tau lotó, kae lava fononga lelei e fonuá koe’uhi ko ‘etau fānau mo ‘etau kaha’u.

Veivosa Taka: Fakatonutonu, fakatonutonu atu Sea,

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13

Veivosā Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko u kole atu pē ko e fakatonutonu 'uluaki, ke feinga'i mu'a e Fakafofonga ke ne ngāue'aki ha lea fe'unga mo e Falé ni, 'oku 'i ai e lea ia 'oku pehē ko e lea 'oku fai 'i tahi, 'oku ai e lea ko e lea 'oku fakahoko ia 'i 'uta, ko e Fale 'Eiki eni pea 'oku 'Eiki eni pea 'oku 'Eiki hono me'a kotoa.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fakatonutonu atu eni, Fale fakasevāniti eni, 'ikai ko ha Fale houhou'eiki eni, he kapau he 'ikai ke liliu he 'ikai ke toe liliu e ola ko ē. Ko e ō mai mo e ta'emahino mo e

'Eiki Sea: Ha'apai 13, kuo 'osi ho fakatonutonu.

Veivosā Taka: Te'eki ke 'osi kuo tu'usi mai ia.

'Eiki Sea: Me'a mai

Veivosā Taka: Sea, pea ko e me'a hono hoko 'oku ou fakahoha'a ki ai 'a e me'a 'okú ne pehē 'oku fiema'u ke tau ngāue fakataha 'a e kau Fakafofonga 'a e Kakaí. 'Eiki Sea, na'e me'a mai e Fakafofonga ko eni, 'oku lolotonga Palēmia 'a e Fakafofonga 'a e Kakai.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fakatonutonu atu ē 'a e 'a Ha'apai 13, 'oku 'ikai ko u pehē atu au ke ngāue fakataha, pehē atu

Veivosā Taka: 'Oku tonu ke ne me'a

Paula Piveni Piukala: Ko e folofola 'o Ene 'Afió, ko e fatongia 'o Fale Aleá ni, ke sivi e Pule'anga e 'ahó 'oku 'ikai ke kau he kau Minisitā, 'oku 'ikai ke kau ia he kau Minisitā ke kau he Pule'anga 'o e 'ahó. Ke nau pou pou pē, talangata'a ki he fekau 'oku 'omai mei he Taloní, ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohake. Tatau au pē ia me'a pē 'amautolu ke sivi ke fakapotopoto, 'ikai ko ha 'ai fakafa'afa'ahi 'oku 'ikai ke u pehē atu ke tuku e

Veivosā Taka: Tapu mo e Sea, ko e Fakafofonga 'o e Kakaí na'a nau fili mai ki Fale Aleá ni mo e Palēmia pea totonu

Paula Piveni Piukala: Sea, kapau ko ia pea liliu ā e fuakava, Fuakava, te u talangofua ki he kakai, ko e fuakava 'oku 'omai 'e he 'etau Konisitūtone, pea 'omai ke tau fuakava'i he Falé ni, ki he 'ao 'o Sihová

'Eiki Sea: Tongatapu 7, te tau talangofua ki he Falé mo e

Paula Piveni Piukala: Te tau talangofua

'Eiki Sea: Ngaahi tu'utu'uní, 'e tuku atu ho taimi 'oku miniti 10 e kau Fakafofonga taki taha pea 'oku toe ho miniti 'e 1, fakakakato mai ho'o miniti 'e 1 fakatonutonu Ha'apai,

Veivosā Taka: 'Io, 'Eiki Sea,

'Eiki Sea: Kei toe pē ho miniti 'e 1

Veivosā Taka: Pea ko e tu'unga ia 'oku ou fakahoha'a atu ai ki he Feitu'u na ko e me'a mai 'a e kau Fakafofonga ko ē na'a nau me'a mai, kuo pau ke mau fakataha, neongo 'emau

kehekehe fakatuí ka te mau lava ‘o talanoa’i ē. Ka ko u tui Sea, ko e konga ia ‘oku ‘omaí ka na’e tonu pē ia ke nau ō mai ‘o muimui he Palēmia na’e fili ‘e he kakai, mālō ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e faka’ilonga

‘Eiki Sea: Fakamā’opo’opo mai ho malanga Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Ko e faka’ilonga ē ‘o e talangata’a, talamai ‘e he ‘Ene ‘Afió ke tau hanga ‘o muimui ‘o sivilivi’i talamai ‘e ia ke mau ō mai ‘o muimui. Ko hai te u fakaongoongo ki ai Sea, ko hai he Falé ni te tau fakaongoongo ki aí? Te tau fakaongoongo ki he fekau ‘omai mei he Taloní pe te tau fakaongoongo ki he ta’emaa’usia mei Ha’apai 13. Fu’u fakavalevale ‘aupito ia Sea,

Veivosa Taka: Sea, fakatonutonu ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Veivosa Taka: ... ‘Oku ‘ikai ha’aku ‘uhinga ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá ka ko ‘eku ‘uhingá he na’e me’a mai pē toki ‘osí ni ‘oku tu’u mavahe ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, ‘oku ‘ikai ke nau tu’u fakataha ke fai e ngāue ko eni ‘oku ne fakahokó. Pea kapau ko e tu’unga eni ha Palēmia pea Sea ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakatonutonú ko ‘eku talanoa ‘a’aku ki he Tō Folofola, ‘oku ‘ikai ke u talanoa au ki he tu’u fakataha pea mo e tu’u movetevete.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 kātaki ko e taimi ko ē ‘oku fai ai e fakatonutonú te ke tali ke ‘osi e fakatonutonú pea ke toki fakamalanga.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ko e ...

‘Eiki Sea: Ha’apai ‘oku toe ho sekoni ‘e 20.

Veivosa Taka: Ko e konga ko eni ko ē lave ki he Tō Folofolá ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e fakafepaki pe talangata’a, ‘oku mau talangofua kotoa ki he ngaahi me’a ‘oku fakahoko maí. Ka ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku ‘omaí ‘oku mau pou pou ki he ‘Ene ‘Afió pea ‘oku mau pou pou ki he ngāue ‘oku Ne folofola maí ke mau fakahokó. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakahoha’a atu mu’a.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toe e miniti ‘e, uehe, ‘oku toe e sekoni ‘e 30 ‘a Tongatapu 7.

Fokotu’u mei he Pule’anga ta’ofi fakamalanga Tongatapu 7 kae hoko atu ‘asenita e Fale he ‘oku ne tukuhifo’i Ha’apai 13

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ‘eku fakatonutonu ‘a’aku Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ‘eku fakatonutonu atu ko e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ka u fakamā'opo'opo atu au kae ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ko 'eku fakatonutonú Sea ko e me'a 'a e Fakafofongá ki he Fakafofonga ko ē ke tuku pē 'ene ta'ema'usiá, lea tukuphifo. 'I he Konisitūtoné ko ha taha 'oku lava 'o tohi mo lau, 'ikai hia matea 'oku 'atā ia ko e Fakafofonga ho Fale 'eiki. Ko e ta'ema'usiá ko e lea tukuphifo 'aupito ia 'oku fai 'e he Fakafofonga Tongatapu 7 ki he Fakafofonga 13 'o Ha'apai. Ko 'eku fakatonutonú ia Sea ke fakatokanga'i he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Ka te u toe fakalea fēfē'i?

'Eiki Minisitā Fonua: Ke ta'ofi ia 'ene malangá ka tau hoko atu ki he 'asenitá, ko 'eku fokotu'ú ia.

Paula Piveni Piukala: Ka te u toe fakalea fēfē'i e ta'ema'usiá? Talamai angé ha lea fakahouhou'eiki ki he ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e ta'ema'usiá ...

Paula Piveni Piukala: Ke ke tala e lea mo'oní ko e lea ta'efaka'apa'apa?

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e lea ta'efaka'apa'apa! Ko e *ignorance*!

Paula Piveni Piukala: Ka ko e hā e lea faka'apa'apá?

'Eiki Minisitā Fonua: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lea ia ko e tukuphifo e ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhingá he 'oku 'ikai ke a'usia ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea fakatonutonu e Fakafofonga ko ení. 'Oku lea tukuphifo 'a e Fakafofongá ko e ta'ema'usia 'a 'ene fakakaukaú mo 'ene 'iló. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fo'i lea ko ē ko e *ignorance* 'oku 'ikai ko ha fo'i lea, fo'i lea ko iá 'oku ngāue'aki he folofolá, ngāue'aki he Konisitūtoné, ngāue'aki he me'a kotoa pē. Ko e poini ko ē 'oku ou 'ohaké, 'osi pē 'ene talamai tau muimui ki he Palēmiá 'o e 'ahó ka tau fakaongoongo ki he 'Ene 'Afió. Fepaki! Ko 'eku poini ia. Hā, anga fēfē ke talamai 'oku talangofua ki he 'Ene 'Afió kae muimui pe ia ki he Palēmia e 'ahó. 'Oku 'ikai ko u, 'ikai ke 'i ai ha'aku 'isiu 'a'aku mo e Palēmiá, ko 'eku 'isiu 'a'aku pe 'oku fakapotopoto pe na'e 'i ai ha palani 'i he *national interest* 'o fakatatau ki he Tō Folofolá.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ko u fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'ai ko ē ke ne pehē ke mau ō mai pē 'o muimui ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea 'oku ou fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Fepaki ia mo e fekau mei he Taloní.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko 'eku fakatonutonú ke ta'ofi e ki'i 'ulungaanga fakamōlale 'i ho Falé mo e *might is right*. 'Oku tonuhia ma'u pē 'a e mālohi 'i he halaiá, 'oku 'ikai toe fehu'ia. Ko e ki'i 'ulungaanga ia e Fakafofonga ko ení. *Might is right*, ko e 'ulungaanga fakapāpeliane taha ia ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene 'uhingá ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ha fonua temokālatai ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai totonu ia ke tau fakaongoongo ki he Tō Folofolá?

'Eiki Minisitā Fonua: Mo ha fonua 'oku lotu mo ha fonua ko Tonga. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e *might* ia? Ko e 'uhinga e 'Eiki Nōpelé Sea 'oku 'ikai totonu ke tau fakaongoongo ki he 'Ene 'Afió? Ko e *might* ia 'oku ne talanoa mai aí? Kapau ko ia pea 'ai ke mahino 'oku nau talangata'a ki he 'Ene 'Afió kae fai mo mahino e Falé ni ia ka tau fai ā ha me'a 'oku kehe.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e talangata'a ki he 'Ene 'Afió, ko ia pē na'e talangata'a pea tohi he mitiá. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 kuo 'osi ho taimí.

Paula Piveni Piukala: Ko e Falé ni ...

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Tokanga ki he laumālie 'o e liliu fakapolitikalé na'e fakahoko 'i he 2010 & fatongia Fale Alea ke sivilisi'i ngāue Pule'angá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u fakatapu atu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e kau Mēmipá kae fai pē ha ki'i fakalavelave atu ki he mahu'inga e me'a 'oku tau 'i ai 'i he 'ahó ní. Koe'uhí ko e poini ko eni 'oku 'ohake 'e Tongatapu 7, 'oku ou tui 'oku ne 'ohake 'a e laumālie 'o e liliu na'a tau fakahoko 'i he 2010.

Ko e lipooti ko ē 'a e komisoni ko ē ki he fakalelei ko ē 'o e fakalele hotau Pule'angá na'e pehē, 'oku tau toko 26. 'E me'a 'a e Feitu'u na ko e Sea, 'e ngata pē tokolahi 'o e Kapinetí 'i he toko 12. Ko e hā hono 'uhingá? Kae lava 'e he toengá 'o ngāue fakataha ki hono sivi 'a e ngāue ko ē 'oku fakahoko 'e he Pule'angá.

Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha Pule'anga ia 'e haohaoa ha'ane faifatongia pea 'oku mo'oni pe ia pea 'oku hangē ko e ...

<001>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: ... fakamalanga 'a Ha'apai 13, 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku tonu. Sea ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi hala 'oku 'i ai 'a e ngaahi tōnounou 'oku 'i ai 'a e ngaahi faifatongia 'oku 'ikai ke fai ke a'u, 'oku 'i ai 'a e ngaahi faifatongia 'oku 'ikai ke muimui ki he laó. Pea ko e 'uhinga ia 'o e pehē ke tau ngāue fakataha ke sivi 'a e faifatongia ko ē 'oku fai 'e he Pule'angá.

Pea ‘oku ou tui ko e laumālie ia ‘oku ou, ko e ‘aho ni ‘oku kehe ia Sea koe’uhí ko e ngaahi ‘uhinga kehekehe. He ‘oku tau fou mai ‘i he hala faka-politikalé ‘oku ‘i ai hono ngaahi pole. Pea ko ena na’a tau a’u mai ‘i he Pule’anga kotoa pē ‘o fai ‘a e me’a ko eni ‘oku ui ko e fakahā loto ke tukuhifo ‘a e Palēmia. Ko e ngaahi me’afua ia mo e ngaahi me’asivi te ne hanga ‘o sivi ‘etau ngāue fakataha, ke fai ‘a e fatongia ‘o kitautolu ‘oku ‘ikai ke tau ‘i he Pule’angá, hono sivi ‘a e Pule’anga ko ē ‘o e ‘ahó.

Sea ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai ‘i hení koe’uhí ko e Tō Folofola ko ē ‘i he Tāpuni mo e Tō Folofola ‘i he Fakaavá, kehe ‘aupito ia mei ha toe Tō Folofola na’e fai ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘i he to’u Fale Alea ko eni, ‘oku tuhu hangatonu mai ki he ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘a e Fale Alea mo e hoha’a ‘a e fonua.

Ko e me’a na’a ku tokanga au ki ai Sea ‘i he taimi ko ē ko ē na’e ‘osi ai ‘a e Tō Folofolá, kae mafola atu ‘i he ngaahi ongoongo fakavaha’a Pule’angá ‘o sio mai ‘a e ngaahi fonua ki hotau fonua.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ka u ki’i tokoni atu mu’a Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘I kai ke ngata ai Sea, ka ko e vakai mai ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 te u ta’ofi e taimi, ko e me’a ‘oku fie tokoni mai ki ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Tokanga ki he Kupu 39 Tohi Tu’utu’uni ka ‘i ai ha me’a kuo ‘osi tali he Falé ‘ikai ngofua ke toe alea’i

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ‘eku tokoní Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Oku ‘i he kupu 39 ia ‘o ‘etau ngaahi tu’utu’uni, ‘oku tapu ke toe fai ha feme’a’aki ki ha me’a kuo ‘osi tali. Me’a ko eni kuo ‘osi tali ia. Tau hoko atu mu’a, tau hoko atu ki ha me’a ‘e taha ‘oku ‘aonga ange ia. Kuo ‘osi tali ‘a e ‘u me’a ko eni pea ‘oku talamai ‘i he tu’utu’uni ‘oku tapu ke toe fai ha feme’a’aki ki ai, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fie fakatonutonu atu ‘a e tokoni na’e fai ‘e he *DPM*, ko e kupu 13, ko e Tali Folofola ia, ‘osi ia, ko e kupu 12, talanoa mai ia ki he *implementation*, ‘a e me’a na’a tau tukupā he Tali Folofolá, pea mo e fekau, ko e fekau tuku ‘a e pisinisi, fekau ia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e me’a ko ē na’a tau tukupā kitautolu ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Sivi ‘a e ngāue.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... fakahoko ia ‘amui, pea ‘oku tau’atāina na’e foaki ‘e he Tu’i 1 ‘a e tau’atāina ki he Tonga kotoa, pea ‘oku tau tau’atāina pē ‘i he Fale ni ki he’ete fakakaukau, mo hatu loto, fakatatau ki he tau’atāina ko ē ‘oku tau ma’u ‘i hotau fonua ni, pea mo langi ‘Eiki Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ko ha *issue* eni e tau’atāina, na’a tau fuakava, ‘uluaki sitepu ia ‘oku talamai ki he Fale ni tau fuakava, tau fuakava ki he ngaahi me’a lalahi ‘e tolu ko eni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e 'ai ke fakamālohi'i e ...

'Eiki Sea: Tongatapu 2 te ke toe fakamalanga mai 'i he ngaahi poini na'e 'osi mahino 'i ho'o 'uluaki malanga, 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku ou fakatokanga'i 'a e me'a 'oku ke tokanga mai ki ai, pea ko 'eku tokoni eni ki he malanga ko eni 'a 'Eua 11.

'Uluaki, 'oku 'i ai 'a e mo'oni 'a Tongatapu 7 ki he fatongia 'o e Fale Alea ke nau me'asivi 'a e ngāue 'a e Pule'angá. Ua ki ai, 'oku tukuaki'i 'e Tongatapu 7 'a e ni'ihini heni ko e 'ikai ke nau 'i he'ene tuí, 'oku 'ikai ke nau hoko ko ha me'asivi. Pea kuo 'osi 'oatu 'a e tali ki ai mei a Tongatapu 1, 'o taukave'i 'a e 'uhinga 'oku fili ai 'i he taimi ko ē 'oku fakahoko ai 'a e pāloti, ke fa'ahi pea mo e Hou'eiki Pule'angá 'i he ngaahi taimi 'e ni'ihini. 'Oku ou fakatokanga'i 'oku kau ki he Pule'anga, 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihini 'oku ou 'uhinga ki ai, 'oku 'ikai ke kau ki he Pule'anga.

Ka ko e me'a Hou'eiki ke mou fakatokanga'i ko e me'asivi 'o hangē ko ha kupengá, 'oku 'i ai 'a e kongá 'o e me'asivi ko e maea, pea 'oku 'i ai 'a e kongá 'o e me'asivi ko e 'ea. Ko e me'asivi 'oku 'ikai ko ha holisi ke ne ta'ofi 'aupito, 'a ia 'oku 'i ai 'a e ni'ihini 'ia moutolu 'oku mou hoko ko e kongá maea, 'oku ne ta'ofi 'a e me'a kovi 'e ni'ihini. Pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihini 'ia moutolu 'oku mou hoko ko e 'ea 'oku mou faka'atā pē me'a 'e ni'ihini.

Ko e vāofi ange 'ū maea, ko e lahi ange ia 'a e me'a te ne hanga 'o ta'ofi, ko ene vāmama'o, ko e lahi ange ia 'a e me'a 'oku ne tukuangé. Ko e natula 'o e me'asivi 'oku makatu'unga ia 'i he tokolahi 'a e ni'ihini 'ia moutolu te mou hoko ko e maea pē ko hai 'ia moutolu te mou hoko ko e fo'i 'ea ke ne faka'atā 'a e me'a ko ē 'oku tau sivi.

Ko e lēsoni ia he pongipongi ni Hou'eiki, te mou maea pē te mou 'ea? Ko e me'a fakafo'ituitui pē ia, 'a e kau Fakafofongá 'o makatu'unga 'i he'enu tui fakafo'ituitui ki he me'a 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá pē te mou faka'atā pē 'ikai. Ka ko e lotu ia 'o e tokolahi pea ko e natula ia 'a e temokalati. Ka 'oku 'i ai 'a e lotu mamahi heni 'i he pongipongi ni ...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Sea : ...koe'uhi 'oku lotu 'a Tongatapu 7 ke mou hangē ko ia 'o maea 'i he taimi kotoa pē. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

Fakamanatu mei he Pule'anga 'i ai mo e ngaahi me'afua fakavaha'apule'anga 'oku sivi 'aki faifatongia 'a e Fale Alea

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Mālō 'a e lelei ho Fale ki he pongipongi ni he ngaahi tālanga he kaveinga ko eni. Ko e tu'u pē ko e ki'i tokoni atu pē Sea koe'uhi ko e kaveinga ko eni. Ko e Folofola na'e fakahoko mai foki 'e he 'Ene 'Afió ko e fakamanatu mai pē ia 'a e fatongia 'o e Falé kuo tohi pē ia pea kuo 'osi tofa pē mo e founga ngāue 'a e Fale ki ai mo e founga ke fakahoko 'aki mo e ngaahi alā me'a pehē.

Ko e lave ki he me'afua Sea 'oku mea'i pē ia 'e he Feitu'ú na. 'Oku 'i ai e me'afua fakamāmani lahi ia 'a e fatongia ko ia 'a e Fale Alea ke fakahoko hono sivi'i e Pule'anga. Ko e tu'unga ko ia 'oku lolotonga 'i ai 'a Tonga ni 'i hono sivi'i fakamuimui fakamāmani lahi he 2020 'oku 'i ai e tōnounou ia ai, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku kovi. 'Oku 'uhinga ia 'oku 'i ai pē

ngāue ke fakahoko pea 'oku 'i ai pē Komiti ia 'e Feitu'ú na Sea mo e founa ngāue kuo 'osi fokotu'u 'e he Falé, ke nau tokangaekina 'a e ngaahi anga ko ē ko ē 'o ho'o *rank* hono sivi'i 'o e fatongia ko ia na'a toe fakalaka hake mei he tu'unga na'e 'i ai fakamuimuí kae toe fai ha sivi. 'Oku mau fokotu'utu'u foki ke fai ha toe sivi he ta'u kaha'ú pē ko e ta'u ni ka toe fakahoko 'oku toe 'i ai 'a e fakalaka ange. Na'a ko e me'a ia 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e Tō Folofola ke tau 'alu hake mei he *d*, mo e *c*, 'o *b* pē *a* ka ko e me'afua pē 'e taha.

Ko 'eku talanoa pē 'a'aku Sea 'oku 'i ai pē ngaahi me'angāue ia ho Fale kuo 'osi fokotu'u ke ne fai 'a e ngaahi fatongia ko ia, pea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi Komiti 'eiki 'a e Feitu'ú na pea 'oku toe tākaki mai pē ki ai mo e ngaahi sivi kehe. Ngaahi takitaha sivi pē 'e he Fakafofonga hono vāhenga fili, ngaahi me'a 'oku 'oatu 'e he kakai ke fai'aki honau sivi. Ka 'oku ou fakamanatu 'oku 'i ai pē mo e sivi fakamāmani lahi pea 'oku tau tali e sivi ko ia, mea'i pē 'e Tongatapu 5 'oku fa'a kau hono sivi'i e ngaahi fonua kehe mo e ngaahi me'a pehē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : 'Eua 11, ko u tui au kuo 'osi mā'opo'opo e me'a ko eni pea 'oku mahino 'a e 'uhinga 'oku tau feme'a'aki pehé ni ai 'i he lipooti 'a e ongo Fakafofonga e Fale. Ka u fakama'opo'opo atu 'e au ia kuo 'osi mahino e ..

Tokanga 'ikai faaitaha ngāue Fale Alea ke ngāue'aki lulafua totonu ke sivi 'aki ngāue Pule'angá

Taniela Fusimālohi : Sea ko e ki'i fehu'i pē. Koe'uhi Sea ko e me'a ia na'a ku tokanga ki ai, 'uluaki pē ke faka'osi atu pē 'eku poini ko ia pea ta'ofi kae fai mai e tokoni. 'Oku ou ongo'i lahi 'aupito Sea 'oku tau ngalivale ki tu'apule'anga 'i he Tō Folofola na'e fai 'e he 'Ene 'Afió ki he Pule'anga 'i he fa'ahinga founa ko hono talamai fakahangatonu 'a e ngaahi tōnōnou. Ko hono ua Sea, 'oku 'i he anga 'o e fakakaukau 'a e motu'a ni kuo hanga 'e he Fale Alea ia mo 'etau ngāue 'o li'aki 'a e lula fua fika 'uluaké.

'A ia ko e lula fua fika 'uluaki ko e Tō Folofola ko ia 'Ene 'Afió. Ko 'eku manatú Sea ko 'etau fuofua lipooti ko ia he 2022, na'e 'ikai ke moko'i 'Ene 'Afió ki he lipooti ko ia. Ko hono fakahoko mai ko ē ke tau hanga 'o 'ilo'i ke tau fai ki ai ha ngāue, ko e ma'u 'a e motu'a ni ia na'e te'eki ai ke 'omai ha fakamatala pehē. Ko u tui mahalo na'e 'oange 'e he Pule'anga ha ngaahi fakamatala pehē.

Ka ko 'eku fehu'i 'a'aku Sea, kapau leva 'oku 'oatu 'etau lipooti ko ia na'e toki 'oatu kuo hoha'a 'Ene 'Afió ki ha ngaahi me'a, he koe'uhí 'oku ongo'i 'e au ia 'i he ongo lipooti ko eni 'oku 'avé 'oku tau kauhala kehekehe tautolu ia mo e Tō Folofola. Ka koe'uhí ko e me'a ko eni 'oku fa'a 'ohake 'e Tongatapu 7, ko e me'a na'a tau fuofua fuakava ki ai ke tau fai 'a e me'a 'oku fai mai 'i he Tō Folofola pea ko 'etau tōnōnou'angá ia pea ko u tui ko e me'a ia 'oku tuhu'i mai ko eni 'e he Tō Folofolá 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e 'u me'a ko ia 'oku talamai 'e he Pule'anga ko e me'a ia 'oku fai.

Ko e hā e 'uhinga 'oku tau tōnōnou ai? He koe'uhí 'oku tau li'aki 'etautolu 'a e lula fua totonu ko 'etau faipau ki he Tō Folofola. Ko e Tō Folofola 'uluaki mo e Tō Folofola hono ua mo e Tō Folofola ko eni Sea 'i he tui 'a e motu'a ni, tau hanga 'etautolu 'o li'aki 'a e me'a lahi. Tau hanga 'etautolu 'o li'aki 'a e me'a lahi 'i he lula fua ko eni ke tau fai pau ki ai. Pea ko e 'uhinga ia 'i he fakamatala ko eni kuo tau fanongo ki ai, ko e 'uhinga pē ia 'oku 'ikai ke tau ngāue fakataha. Ke ngāue fakataha 'a e kau faisivi 'i hono sivi'i 'a e ngāue ko ē ko ē 'oku fakahoko 'e he Pule'angá ka tau lava 'o 'unu kimu'a.

Pea ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai Sea, koe'uhi ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai, mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e lipooti, pē 'e 'i ai nai ha taimi kuo foki mai ha fakamatala koe'uhi ko e lipooti ko eni na'e 'ave fakataha mo e Tali 'a e Tō Folofola ke fai ki ai ha vakai. Koe'uhi 'oku kei hoha'a 'Ene 'Afió koe'uhi ko e li'aki 'Ene Tō Folofola 'oku 'ikai ke tau fakahoko ha ngāue ki ai kae lava ke tau faaitaha mo 'unu fakataha.

Ko e ngaahi me'a ia 'oku 'omai he Tō Folofola ...

<004>

Taimi: 1105-1110

Taniela Fusimālohi: ... Sea ngaahi me'a tu'upau ia 'oku tau 'osi talanoa ki ai mo tau tālanga heni mo a'u ki he tu'unga ...

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: 'oku tau fetōkehekehe 'aki.

Fakama'ala'ala 'Eiki Seá he kehekehe 'o e Tō Folofolá mo e Folofola fekaú

'Eiki Sea: 'Oku mahino ka au ho fehu'i ka u tali atu. Ko e 'uluaki ko u fakatokanga'i pē ngaahi fakamalanga mo e me'a ko eni 'oku mou tokanga ki ai. Ka ko u fiema'u pē ke fakama'ala'ala koe'uhí ko 'etau tu'utu'uni ke mahino. 'Oku 'i ai e faikehekehe 'a e Tō Folofola mei he Folofola Fekau.

Ko e Tō Folofola 'oku fakahoko ia 'i hono Huufi Fakaava pea mo hono Tāpuni e Falé. 'I he'etau Tohi Tu'utu'uni ko e taimi ko ē 'oku fakahoko ai e Tō Folofola 'oku pau ke fili 'a e komiti ke nau fakahoko ha Tohi Tali ki he Tō Folofolá. 'A eni ko ē 'oku 'osi fakahoko. Hili ko ē hono fa'u ko ē tohi tali 'e he Fale Alea pea 'ave he toko ua ko e Ongō Fakaafongā ki he 'Ene 'Afió te tau fakaongoongo leva ai pē 'e 'omai ha Folofola Fekau. Mahino mei he lipooti 'i he pongipongi ni te'eki ai ke a'u 'a e Ongō Fakaafongā ki he 'Ene 'Afió 'oku tau kei fakaongoongo ke 'omai ha Folofola Fekau. Mahino he lipooti 'aneuhu neongo na'e a'u atu pē Ongō Fakaafongā ki he Sekelitali 'o 'Ene 'Afió na'e 'ikai ke 'omai he Sekelitali ha Folofola Fekau.

Ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai e Folofola Fekau ko e taimi ia 'oku tau ngāue 'osikiavelenga ke fakahoko e Folofola Fekau ko ia. Ko e Folofola Fekau fakamuimu'i na'e makatu'unga ai 'etau fa'u e ngaahi lipooti 'i he hili e Ta'u Fale Alea. 'A ia 'oku tau tauhi mai 'o a'u mai ki he 'aho ni ko 'ene 'osi pē Ta'u Fale Alea pea fa'u e lipooti 'o 'ave fakataha mo 'etau Tali Tō Folofola. Ko 'etau ngāue ia 'i he Fekau mei he Folofola Fekau. 'Oku tau fakaongoongo he 'aho ni ki he 'Ene 'Afió ke 'omai ha Folofola Fekau 'o makatu'unga 'i he'etau Tali Tō Folofolá 'a ia 'oku, ko e toki kamata pē 'eni 'etau ngāué 'osi fai e Tali ki he Tō Folofola tau fakaongoongo eni 'o kuku nima 'o tali ke 'omai ha Folofola Fekau te'eki ke 'omai.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'oku ou ki'i, ki'i mo'utā, fihī 'eku fakakaukāu koe'uhí pē ko e hā nai 'a e Tō Folofola ia ko ē na'e fai he Tāpuní ko e, 'oku 'ikai nai ko e ngaahi fekau ia ke fai ki ai ha tokanga he 'oku fefeka ia.

'Eiki Sea: Ko ia ko e ngaahi fekau.

Taniela Fusimālohi: Ko ia eni ‘oku ou ...

Fakamamafa’i ‘Eiki Sea me’a hoha’a ki ai kau Fakafofonga ke ngaue’i ia he To’u Fale Alea lolotonga

‘Eiki Sea: Ko e ngaahi fekau ia na’a tau fakatokanga’i he’etau Tohi Tali Folofolá pea na’e fai e tukupā ai ke tau fakahoko e ngaahi me’a ko ē na’a tau ‘osi feme’a’aki ‘i he’etau tipeití ‘e fakakau ai kau ai e ngaahi ngāue ‘oku tau tukupā ‘e fakahoko he kau Fakafofonga takitaha. Pea na’a tau fakatokanga’i ‘i he’etau Tohi Tali ki he Tō Folofolá ‘oku fai e ngāue e Pule’anga te nau toki fakahoko ‘e nautolu ‘enau lipooti ki he ‘Ene ‘Afio na’a tau fakahū ia he Tohi Tali Folofola ‘a ia ko ‘etau tali ē ki he ngaahi me’a na’e ‘ohake he Folofola. Ko e me’a ki hono fakahoko ke mou sivilivi’i he Ta’u Fale Alea ko ‘eni ‘e hoko atu pē ‘a ‘etau taliui ki he me’a ‘oku fakahū ‘i he Tō Folofola pea ko ‘etau fatongia ko ē ki he’etau tali ‘o fakahoko ha Folofola Fekau ko e Folofola Fekau ‘e toki ‘omai ia ‘amui ‘oku te’eki ke ‘omai ha Folofola Fekau ‘i he ta’u ni.

Ko e Folofola Fekau fakamuimui na’e makatu’unga ai ‘etau fa’u ‘etau *Annual Report* ‘a ia ‘oku tau fakahoko ‘i he Tali Folofola kotoa pē talu mei he Folofola Fekau ko ia ‘o kamata mai mei he 2022, 23 mo e Tali Tō Folofola fakamuimui ko eni na’a tau muimui he Folofola Fekau ko ia ‘o ‘ave Lipooti Fakata’u. Ko e ngaahi me’a fakaikiiki ko ena ‘oku mou tokanga ki ai ke tau ngāue’i ia ‘i he To’u Fale Alea ko eni ‘oku te’eki ke fakahoko ia.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki fakamolemole.

‘Eiki Sea: Tukuaki’i ko eni ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 7 ko e ‘ū me’a ia kuo ‘osi ke tau fakatokanga’i ko e me’a sivi pē na’e lelei pē kovi ko e ‘ū me’a ia na’e ‘osi hoko pea kuo ‘osi lipooti. Ko ‘etau hanga ko ē kimu’a he To’u Fale Alea ko eni ‘e makatu’unga ia he’etau tukupā kuo ‘osi fakahoko ki he ‘Ene ‘Afio pea mo ha Folofola Fekau ‘e ‘omai ‘amui.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e anga ‘eku ‘eku fifili ‘a’akú ia Sea ke ke toe fakama’ala’ala mai he ko e, ko e anga ‘eku ma’u ‘i ha sisitemi ko e ko e ...

<005>

Taimi: 1110 -1115

Taniela Fusimālohi: ... pule’anga pule fakatu’i. Ko e To Folofola mai ‘Ene ‘Afio ko e taha ena ‘okú ke fokotu’u mai. Ko hono uá ko e *policy direction* ki he Pule’angá ke muimui ai. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘etau hā ko eni he Kupu 12, ko e hā pe ‘a e Tō Folofola ‘oku ‘omaí pe ko e fekau pe ko e *direction* pe ko ha fakahinohino mai ke fou ai ‘a e ngāué pea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e ‘uhingá.

Ko e Tō Folofola he tāpuní ‘oku natula fekau pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi Tō Folofola ia ‘i he me’a ko eni ‘oku ou faka’amu ko ē ke u ‘oatú. Ko e fakahinohino mai ki he Pule’angá ko e ola ‘o ha talanoa ‘a e Palēmiá mo ‘Ene ‘Afio

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘okú ke toe foki pe koe ia ‘o fakamatala e me’a ‘oku tau ‘osi mahino’i. ‘Oku tau fakatokanga’i na’a tau fanongo kātōa ki he Tō Folofolá ‘a eni na’e fakahoko mai ‘e he Tama Pilinisi Kalauní. Ko e fekaú ia ke tau fakahoko, ko e toki kamata eni, ko ‘etau sitepu

‘uluakí eni ko e toki hū mai eni e Falé ‘o kamata ‘etau ngāué. Ke mou fakahoko e ngaahi fekau ko ē he Tō Folofolá ‘i he taimi ‘oku tau fai ai ‘etau ngāué.

Ko ‘etau ‘uluaki ‘asenita he ‘aho ní ko e Lao ki he ‘Esitimetí. Mou fakahoko e fekau ko iá, ‘i he Lao ‘Esitimetí. Mou fakahoko e fekau ko iá ‘i he ‘etau tipeiti ‘a e ngāue ko eni he ‘etau ‘asenita. Ko e hā e ‘uhinga ‘okú ke toe me’a mai ai ke tau toe tokanga ki he me’a ko iá ‘oku ‘osi mahino e me’a ko iá

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea

‘Eiki Sea: Meí he kamata ki he ‘osi

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko ‘eku hoha’a ‘a‘aku ia he ‘oku ‘ikai ke tau talangofua tautolu ia ki he ‘ū Tō Folofolá talu ‘etau kamata. Ko ‘etau ‘ū līpooti ko eni kuo ‘avé ‘oku hā ia ai ‘oku ‘ikai ke tau fakahoko ‘etautolu e me’a ‘oku ‘omai ko ē he ‘ū Tō Folofolá talu meí he kamata’anga ‘etau Fale Aleá. Na’e ‘i ai e ngaahi mape fai folau na’e tō loto ‘Ene ‘Afió ke tau folau ai. Ka ‘oku fakatokanga’i ia ‘e he Fale mo e Pule’angá ke fai ai e folau, ‘oku folau pe Pule’angá he’ene mape pe ‘a’ana. Kae ‘ikai ke ‘omai e Tō Folofolá he ko e mape ia na’e ‘omai he ‘Ene ‘Afió ke fai ai ‘etau folau ko ‘eku ‘uhingá ia Sea.

Pea ko ‘eku ‘uhingá ia kuo tau a’u mai tautolu ki he poini ko ení ‘oku ‘osi ‘i ai mo e ngaahi mape ia na’e ‘omai kimu’a ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ia ‘o ‘omai ke fakakau ki he ‘etau ‘asenitá ke tau folau mo ia. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a kuo tōmui e tokanga ki ai hangē ko e faito’o konatapú. ‘Oku ‘ikai ke lelei ia ki he anga e ongo’i ‘a e motu’á ni pea mahalo mo e kau Fakafongá.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, ko e ‘ū me’a ena ia ‘i he kuohilí. Ko ‘eku tokanga atú ki he ‘etau ‘asenitá ‘oku tau hanga kimu’a. Te tau fēfē leva? ‘Osi fakatokanga’i e me’a ko iá ‘i he tohi ko ē ki he ‘Ene ‘Afió ‘etau tali Tō Folofolá na’e ‘i ai e kupu ai ko e kole fakamolemole pea na’e fakalea fakamatāpule ‘e Tongatapu 10. Pea na’a mou ‘ekea koe’uhí ke mahino kiamoutolu ‘a e ngaahi fakalea Tonga motu’a ko ē na’e fakahokó. Na’á ke hiki nima ai, ko ‘etau tali ia ‘a e me’a kuo ‘osí, tau kole fakamolemole ki he ‘Ene ‘Afió ‘i he tohi Tō Folofolá. Tau fakahoko ‘etau ngāué pea tau fakaongoongo ki he folofola fekaú te’eki ai ke ‘omai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Sea, ki’i fehu’i pe ke ke ki’i fakama’ala’ala mai Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Pe ‘oku kau ‘a e fakalea ko ení he fekaú, tuku ki he sekitoa taautahá ke ne fakalele ngaahi ngāue te ne lava. Ko e fekau ia pe ko e ‘ikai ko e fekau.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ko e Tō Folofola ia na’á ku hanga ‘o fakama’ala’ala atu e faikehekehe ‘a e Tō Folofolá ‘i he huufi mo e tāpuni e Fale Aleá meí he folofola fekaú. Ko e Folofola Fekaú ko e fekau makehe ia ‘oku ‘omai, ‘osi ‘etau fakahoko hono huufi e Fale Aleá ‘i he lolotonga ‘etau ngāué ‘e ‘omai e Folofola Fekau.

Paula Piveni Piukala: Ko e ki’i fehu’i pē ‘e taha talu e ‘ū Tō Folofola ko ení kuo a’u ‘o tu’o 2 ha fekau ke muimui atu ai pe na’e ngāue’aki pe e Tō Folofolá ke ne ‘omai ai ‘ene fekaú ko e anga ia ‘eku fakakaukaú, *any message* tau fakalea fakapālangí.

‘Eiki Sea: Malava pe ia ka te tau tali ui ki he ‘etau tohi tu’utu’uni pea ‘oku hanga ‘e he ‘etau tohi tu’utu’uni ‘o fakafaikehekehe’i ‘a e Tō Folofolá. Pea ‘oku ‘omai mo e tu’utu’uni ngāue ke tau muimui ki ai ‘o kehe ai ‘a ‘etau ngāue ki he Tō Folofolá meí he Folofola Fekau. Ka ‘i hono aofangaturú ko fē pē e fekau ‘oku ‘omai pe ko e tō folofolá pe ko e folofola fekau kuopau pe ke tau taliui ki ai. Ko e founa hono fakahoko e taliui ko iá ‘oku kehekehe pea ‘oku ‘i ai e taimi mo e feitu’u ke fakahoko ai ‘o hangē ko eni ko u fakama’ala’ala atu he pongipongi ní. Ko e Tō Folofolá fekau, ko e Tō Folofolá kuo tau ‘osi fai ‘etautolu e tukupā ‘i he ‘etau tohi talí. Taimi ní tau fakaongoongo eni ki he folofola fekau pe ‘e ‘omai ha folofola fekau makatu’unga ‘i he ‘etau tukupā na’e ‘osi fakahoko ‘e he ongo Fakafofongá Vava’u 14 pea mo e ‘Eiki Nōpelé. Tongatapu 2 me’a mai.

Fakamamafa’i Tongatapu 2 fekau na’e tukumai he Tō Folofola ke ngāue ki ai Hou’eiki Memipa

‘Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá. ‘Oku ou fanongo pe ki he ngaahi feme’a’akí ...

<006>

Taimi: 1115-1120

‘Uhila mo e Langi Fasi: ... me’a ‘aki, ko u manatu pē ki he Tō Folofolá na’e ai ē kongá ai ki he kau Fakafofongá ki he ngāue ki he tafa’aki ko eni ‘o e tau’i ‘o e faito’o konatapu. Ko u tui mahalo ko e ko e fekau ia ka tautolu kau Fakafofonga, ko e hā ‘etau ngāue ko ē te tau fai ke tokoni ki hono ta’ofi ‘o e faito’o konatapu. Pē ko e hā ‘etau ngaahi ngāue na’e ‘osi fai he ‘oku mahino ki he motuá ni ‘oku ‘ikai ke a’u pē ‘ikai ke ‘asi ki ‘olunga e ngaahi ngāue kuo fakahoko he kau Fakafofongá fekau’aki pea mo e ngāue ko eni ki he faito’o konatapu.

Ko e ko e ngāue ia ko ‘eni ‘Eiki Sea, na’e talu hono fai pe ia ‘e Tongatapu 2 mei he 2022 ‘a e ngaahi ngāue ki hono ta’ota’ofi pea mo hono tokoni ki he kau polisi ke ta’ofi ‘a e tufaki ko eni ‘a e faito’o. ‘Oku kei ngāue ‘eni he taimi ni ke fakamā’opo’opo mai ē ngaahi lipooti ngaahi ngāue ‘a e kau polisi fakakoló, fekau’aki pea mo e ngaahi keisi na’e ma’u pea ko e lahi he ngaahi me’a ko ia na’e ‘osi lipooti pē ki he kau polisi.

‘Oku mea’i pē he Feitu’u na, ‘oku ‘ikai foki ‘i ai ha mafai fakalao ‘o e polisi fakakoló ke nau fakahoko ha ngāue. ‘A ia ko e lahi taha he ngaahi ngāue na’e na’e ma’u ‘i Tongatapu 2 fekau’aki pea mo e faito’o konatapu, na’e ‘osi fakahoko pē ki he Potungāue Polisi, ki he kau polisi pea ngata ai e ‘ilo. ‘Oku te’eki ai ke foki mai ha ha fakamatala ia mei he Potungāue Polisi pe ko e hā ‘enau ngāue na’e fakahoko ki ai. Ka ko u tui mahalo ‘oku totonu ki he kau Fakafofongá ke tau foki mai ‘o fakamā’opo’opo ko e hā fua ‘etau ngaahi ngāue na’e ‘osi fai, fekau’aki pea mo e faito’o konatapu, pe ko e hā ‘etau ngāue ‘oku teuteu ke fai, ke poupou ki he Folofola ko eni na’e tō mai mei he ‘Ene ‘Afio.

‘Oku ou, ‘oku ou kole foki ‘Eiki Sea, pe ‘e vave pē ha taimi ke fakahoko ai ‘a e ngaahi Lipooti ‘A’ahi faka-Fale Alea ko eni na’e toe mai mei he mei he kimu’á, he ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ngāue ko ē ki he faito’o konatapu. He ko u tui ‘oku tonu pē ke ‘ai ke ‘ilo’i ke ‘ai ke mea’i ki ai e hou’eiki, ‘ilo he kakai ko ē fonuá pea ke a’u foki ki he ‘Ene ‘Afio. ‘Oku fai pē ‘a e ngāue ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngata’anga ‘o e mafai ‘oku tukumai ki he ki he kau Fakafofongá, pea mo ‘enau kau ngāue. Pea ‘i he fo’i laine ko iá Sea, ‘oku ou faka’amu pē ke ke fakahoko pē ki he Feitu’u na, ko e ngāue lahi ko eni ‘oku fai he polisi fakakoló ‘oku tonu foki ia ke poupou’i, ka ko eni foki ia kuo tu’usi mai e ‘a e Patiseti ia ki he ngāue ‘a e polisi

fakakolo. ‘A ia ‘e holo leva ‘a e lahi pea mo e fakamaatoato pea mo e ngāue mo e kakai te nau lava ke fakahoko ‘a e ‘a e ngāue ko eni. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai Sea.

Ko e hā ‘a e ngāue ‘a e kau Fakafofonga kuo fai fekau’aki mo e mo e fekau ko eni na’e tuku mai ki he kau Fakafofongá ke nau ō atu ke tokoni ki he Potungāue Polisí mo e ngaahi ma’u’anga mafaí. Pea ko e hā ‘etau ngāue te tau hoko atu ki aí, ‘i he tafa’aki ko eni ki he faito’o konatapu. Ko ia pē Sea, mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, ‘oku ki’i fakaoli kia au e feme’a’aki he taimí ni, koe’uhí ko ‘etau toki kamatá pē ‘eni, tau pehē pē kapau ko e lova eni ko e toki fana’i eni ē ‘a e ‘a e kamatá kuo mou ‘osi fehu’i mai moutolu ia pe ko e sitepu ‘e fiha ‘oku mou ‘osi fakahokó. Ko ‘etau fuofua ‘aho eni, pea pea ko ‘etau ngāue mahu’inga taha ‘oku ‘i he ‘asenitá ‘oku te’eki ke tau hoko ki aí, ko e ‘esitimeti ko e pa’anga te ne hanga ‘o fakaivia’i homou ngāué. Ko e hā ē ngaahi me’a te mou loto ke fakaivia’i ‘i he Patiseti ‘a e Pule’angá ko ia ‘oku tau tali ke fakahokó, ko e fu’u me’a lahi ‘eni. Ko e ‘esitimeti ‘a e Minisitá ‘oku fakaongoongo mai ke tau hoko atu ki ai ‘e Hou’eiki, Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na, pea pehē ki he hou’eiki ‘o e Fale Aleá, vave pe au. Sea, ko u ‘atu pē au koe’uhi mahino ‘e toki ‘alu atu ia he ‘i he ‘esitimeti, ka ‘oku ka ‘oku faka’amu pē au ke ai ha taimi ke tau talanoa’i ‘a e founa ko ē ke tau ngāue ki he ngaahi fei koló, *community* ‘i hono tau’i ko ē ‘o e ‘o e ‘o e *drugs*, ‘ikai ko e me’a ke tau talanoa pe ‘e fēfē, ‘a ‘eni ki hono upbrought ka ‘oku ou ‘ohake pē ‘a au ia koe’uhi te tau hoko atu ki ai ka ko e ‘i he kaveinga ko ia Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō hou’eiki, tau hoko atu ki he fika 4 ‘o ‘etau ‘asenitá, ‘a ia ko e Lao fika 6, 2024, Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2024-25 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024. ‘A ia ko e ‘asenita ko eni Hou’eiki ‘oku fakahū mai ‘a e Lao fakaangaanga ‘a ia ko e polokalama Patiseti ia ‘a e Pule’angá ki he ta’u fakapa’anga ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune, 2025. Pea ko e ngaahi ...

<007>

Taimi: 1120-1125

‘Eiki Sea: ... naunau ‘a e Patiseti, ko e Fakamatala Patiseti ki he Ta’u 2024-25 ‘a ia ‘oku ‘osi tufa atu kia moutolu Hou’eiki pea mo e Palani Ngāue ‘a e Ngaahi Potungāue Fakapule’angá mei he Ta’u 2024-25 ki he Ta’u 2026-2027. Ko e ngaahi palani ngāue ko eni Hou’eiki ‘oku ‘osi tufa atu, ‘a ia ko e palani ngāue ‘e 16 ‘i hono faka-Tongá pea mo hono fakapālangí ‘osi tufa atu pea mo e palani ngāue ‘e 10. ‘E toki tufa atu ‘i hono tatau faka’ilekitulōniká ‘a ia ko e tatau e ngaahi lipooti ko eni pepá, mau kei fakaongoongo ke fakahū mai ia mei he Pule’angá ka ‘oku ‘osi ‘omai ki he Fale Aleá ‘a e ngaahi tatau faka’ilekitulōniká ‘e fakafaingamālie’i atu ia kia moutolu Hou’eiki.

Ongo fokotu’u Tongatapu 7 ki he teu hono alea’i Patiseti 2025

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu. ‘Oku fakatokanga’i pē Sea ‘oku mei ‘osi e taimí ka u ‘oatu ‘eku ki’i fakakaukau ko eni pea, ki he’etau fononga he Patiseti ko eni Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu Sea ke ‘i ai ha *direction* mei he Feitu’u na ke ‘oua ‘e mama’o ha taha tautautefito ki he kau Minisitā lolotonga hono tālanga’i e Patiseti, ‘uluaki ia.

Ua Sea, ko e palani ngāué, palani ngāué Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘oange ki he kau Minisitā ke nau hanga ‘o fakamatala’i mai ‘enau palani ngāué, ke makatu’unga ai Sea ‘etau pou pou pe ‘oku ‘ikai ke tau pou pou ki he Patiseti ‘oku *allocate* ‘i he palani ngāué. Ngaahi me’a ia na’a

ku fakatokanga'i 'oku hoha'a mai ki ai e Tō Folofolá Sea. Ka ko 'eku fokotu'u atú mu'omu'á ke 'uluaki fakakaukau'i mu'a 'a e anga e founa te tau fakahoko 'akí. 'Oku 'ikai ke u tui ko e founa angamahení te ne 'omai ha ola 'oku kehe, ola tatau pē.

'A ia 'oku mahu'inga Sea ke fakatokanga'i koe'uhí 'oku mei 'osi 'etau taimí kae toki fakahoko mai 'e he Minisitā Pa'angá 'ene *statement* he 'osi e ki'i *break*. Ko e anga ia 'eku fokotu'ú Sea.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 7. 'Oku ou fakatokanga'i pē ho fokotu'ú pea ko e fakamatala ko eni ki he ngaahi fakamatala ki he palani ngāué ko e me'a ia he Komiti Kakató ke toloi ho fokotu'ú ki he Komiti Kakató, fokotu'u e founa ngāue ko ená ke fakahoko ia 'i he Komiti Kakató. Ko e tokolahi ko eni e kau Fakafofonga ke nau kau mai ki he tipeití 'oku fakakau mai ia ki he ngāué pea mo e Kalaké ke mau muimui'i e kau mama'o atu ko eni mei Fale Aleá.

Ko 'etau fononga ko eni he Patisetí Hou'eiki 'e pehé ni. Te u tuku 'a e faingamālié ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne fakamatala 'a e Patisetí. Hili pē fakamatala e Patisetí te tau lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ko iá, 'o kapau 'e tali he Falé ni hono lau 'uluakí te u tu'utu'uni leva ke tukuhifo e patisetí ki he Komiti Pa'angá. 'E ngata leva 'etau ngāue ki he patisetí kae 'oleva kuo fakakakato 'e he Komiti Pa'angá 'a 'enau ngāué ke sivisivi'i pea te nau lipooti mai leva ki he Falé 'i he 'aho 6 'o Suné.

Ko e lipooti mai ko ē e Komiti Pa'angá ki he Fale Aleá 'i he 'aho 6 ko ē 'o Suné 'e hoko atu leva 'a hono lau tu'o 2 'a e Lao Fakaangaangá kimu'a pea pāloti hono lau tu'o 2 'o kapau 'oku 'i ai ha kupu 'i he Lao Fakaangaangá. 'A ia ko e Patisetí 'oku mou fie feme'a'aki ki ai 'e 'atā leva ke mou fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató. Ka tali 'e he Falé ke tukuhifo e lipooti e Komiti Pa'angá pea mo e Patisetí ki he Komiti Kakató fakahoko leva e aleá 'e he Komiti Kakató pea ko e taimi ia 'e fokotu'u ai ha'amou founa ngāue ki he Komiti Kakato 'o hangē ko hono faka'atā e Hou'eiki Minisitā ke nau fakamatala 'a e palani ngāue e ngaahi potungāué. Pea ko e me'a leva ia 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke 'ave 'ene taimi ke fiemālie ta'efakangatangata 'ene fakamatala ki he Patisetí 'i he Komiti Kakató.

Lolotonga 'a e ngāue 'a e Komiti Pa'angá ki he Lao Fakaangaanga e Patisetí 'i he uike ni, toenga e uike ni pea mo e uike kaha'ú pea mo e kongá kimu'a 'a e uike te tau foki mai ai he 'aho 6. 'E 'atā ki he kau ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke nau tokoni ki ha ngaahi fakamatala 'i he Komiti Pa'angá

Polokalama ke fakaivia faka'ilo Hou'eiki Memipa fekau'aki mo e Patiseti 2025

Pea 'i he Falaite 'o e uike kaha'ú 'e fakahoko 'a e ...

<006>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Sea: ... fakamatala 'a e *budget mission* 'a e Fale Alea, pehē foki ki hono fakaafe'i 'a e kau ngāue mei he Potungāue Pa'anga, ki he kau Fakafofonga kotoa pē. Te u fakamanatu atu Hou'eiki, ko e *budget briefing* ki he Patiseti 'e fakahoko ia 'i he Falaite uike kaha'u, ke mou kau mai ki ai.

Ua ki aí, ko e taimi ko ē 'oku tali ai 'e he Fale ni 'a e lau 'uluaki 'a e Patisetí, 'e hoko 'a e Patisetí pē ko e 'Esitimetí 'i hono 'uluaki fakahū mai te'eki ke tali, ko e *public document* pea

‘e toki ‘atā leva ia ke tuku kitu’ a ha taha, ‘a e ngaahi palani ngāue, pehē foki ki he polokalama patiseti pea mo e ‘esitimeti.

I he fōtunga ko ē ‘a e Patiseti ‘a e Pule’angá ko hono ‘omai ko e Lao Fakaangaanga, ‘oku ui ia ko e ‘Esitimeti. Ko e taimi ko ē ‘oku tali ai ‘e he Fale Alea ni hono lau ‘uluaki, lau tu’o 2 lau tu’o 3 pea Fakamo’oni Huafa ‘a ‘Ene ‘Afio, toki hoko leva ia ko e Patiseti. Pea te tau fakalea leva ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni pē ko e ‘Esitimeti ‘a e Pule’angá ko e ‘Esitimeti.

‘A ia ko e fononga ngāue ia Hou’eiki, ki he ‘Esitimeti mo e Patiseti ko eni ‘a e Pule’angá, ‘a ia ‘oku fakahū mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Toe ‘i ai ha fehu’i Hou’eiki.

Paula Piveni Piukala: Sea ki’i fehu’i pē Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko fē taimi ‘i he fo’i *process* ‘oku tau *anticipate* ai ha *feedback* ‘a e *private sector*, ki he Patiseti ko eni kumu’a pea tali, he ‘oku ou, ‘oku ou tokanga foki Sea he ko e ‘uhinga ko e Patiseti ko ē he ta’u kuo ‘osi na’e lahi ‘a e fetu’utaki mai ‘a e kau pisinisi ia ‘i he toki tali ‘a e patiseti. Ka ko ‘eku ‘eke atú pē ‘oku ‘ikai nai ke fe’unga ‘a e ‘osi pē hono *present* mai ‘a e *statement*, ngofua kia kimautolu ke mau *consult* mo e kau ‘ekonōmika ko e kau pisinisi, mei he *private sector*, ki ha’anau *input* ke tokoni ki he’etau Patiseti kimu’a ‘oku tau hanga ‘o tali ke hoko ko e Lao.

‘Eiki Sea: Ko e me’a ia ‘oku ‘atā he taimi ko ē ‘oku *public* ai ‘a e *document*, malava leva foki ke mou ...

Paula Piveni Piukala: Ka kuo ‘osi tali foki ‘a e Patiseti ia ‘ikai ke toe lava ‘o liliu ia, ko ‘eku ‘uhinga pē ...

‘Eiki Sea: ‘E malava pē ke liliu, ‘oku ‘i ai ‘a e founa ke liliu ‘aki ‘oku ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga, ke nau fakapapau’i pē ‘oku tānaki pē tukuhifo ha *vote*, kae toki malava pē ke fakahoko ha *vote* fo’ou ‘o kapau ‘e tali ki ai ‘e he Pule’anga ke tānaki ha *vote* fo’ou.

Ko ‘etau Tu’utu’uni Ngāue ki he Patiseti ‘oku mahino ‘a e founa ki hono liliu ‘a e patiseti hono tānaki pē to’o ha *vote* ‘oku pau ke palanisi ia pea ‘oku ‘ave ia ki he Kōmiti Pa’anga. ‘i he vaha’a taimi ko ē ‘aho ni, ki he ngata’anga ‘o Sune, ‘atā ‘a e me’a ko ena ‘oku ke fokotu’u mai.

Paula Piveni Piukala: *Ok*, mahino. Ka ko e me’a ‘e taha Sea, ‘oku, ko ho’o fakalea mai ko ena ‘oku ne ‘omai kia au ‘oku ‘ata mai ‘a e fakakaukau ko e, ‘o ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga ke nau tu’utu’u pē tānaki hake. Ko e palopalema ko ē ai Sea, ‘oku ‘osi ma’u ‘a e ngaahi *complain* mei he kau *CEO* ‘oku nau ‘omai ‘enautolu ‘enau palani ngāue, mo ‘enau patiseti, ko e taimi ko ē ‘oku ngāue ai ‘a e ngaahi kōmiti ko eni ‘o tu’utu’u pē tānaki, mama’o leva ia mei he palani. Hangē ko eni Sea, ‘uhinga ko ‘eku fakatokanga ko eni kapau ‘oku ‘i ai ha, kapau ko ‘enau palani ngāue ko e me’alele kakato, pea tu’utu’u ia tu’utu’u ‘a e kapoleita ia mo e tangikē vai, kae kei tuku pē fu’u fo’i sino’i mīsini, ‘ikai ke ‘aonga ia.

Ko e me’a ‘oku mahino kiate au Sea ko e angamaheni ‘a ‘etau nofo pē ‘i he mata’ifika kae ‘ikai ke fakapipiki pē *ground* ‘a e mata’i fika ki he palani ngāue. Sai ko ‘eku ‘uhingá ‘oku pehē ni, ko e ‘uhinga ia ‘eku mahu’inga’ia ke *introduce* mai ‘e he kau Minisitā ‘enau palani, pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke lahi ‘a e silini pea fakasi’isi’i ‘a e palani ke ne toki fakasi’isi’i ‘a e silini. Na’a tau fetakai atu tautolu hono tu’utu’u ‘a e patiseti kae tu’uma’u pē ‘a e palani ia

pea ko e lipooti eni 'oku ou angamaheni ki ai Sea. 'Ikai ke mau ma'u 'a e kau ngāue fe'unga, ke fakahoko 'a e palani ngāue na'e 'oatu ko e 'uhinga ia 'oku maumau ai ho'omou Patiseti.

Ko e me'a ia 'oku ou fakatokanga ki ai Sea, ke fakatokanga'i ange 'a e fo'i *process* ko ia ke 'oua te tau toe *repeat* 'a e me'a tatau. Faka'amu pē ia 'a e motu'a ni Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko e fo'i me'a mo'oni pē ia, pea kiate au ia ko e me'a 'oku *obvious*, ko e palani ngāue 'oku ne hanga tataki 'a e ngāue 'a e potungāue, pea 'oku 'i ai 'a e *recurrent budget*, 'oku 'i he palani ngāue, pea 'oku 'i ai mo 'enau *new initiative*, 'oku 'i he palani ngāue ...

<002>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Sea : .. ngāue, ka 'oku mou fakatokanga'i he Patiseti e Pule'anga 'oku 'ikai ke fa'a fakaivia'i 'e he patiseti 'a e *new initiative*. Ko e ngaahi me'a ia 'oku ne fa'a tataki 'a e ngāue 'a e Fale Alea 'o kapau 'oku nau loto ki he ngāue 'oku palani mai 'e he Potungāue, te nau feinga ke afe'i e ivi pa'anga ke ne feau 'a e fiema'u ko eni 'a e ngaahi *new initiative* 'a e Potungāue. Ka ko e 'uhinga ia 'oku taliui mai ai 'a e Pule'anga kia tautolu, koe'uhi 'oku 'ikai ke fakangatangata 'a e ngāue 'a e kau Fakafofonga ki he palani ngāue. Te tau lava 'etautolu 'o liliu atu 'a e taumu'a ngāue mo e feitu'u te tau hanga 'o fakaivia'i 'i he ngāue 'a e Pule'anga.

Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi feme'a'aki ko eni. Ka ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7, mo'oni 'aupito ka ko e mamafa 'o e ngaahi fe'unu'aki ko ia, 'e tō ia 'i he Komiti Pa'anga mo honau fatongia. Pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku taukei 'i he Komiti Pa'anga, nau 'ilo 'a e ngaahi feitu'u 'oku fufuu'i holo ai 'a e ngaahi tafe pa'anga 'a e Pule'anga mo e feitu'u 'oku fa'a 'ave ki ai.

Ko 'etau faka'amu Hou'eiki ke hōhoa malie pē palani ngāue 'a e ni'ihi 'oku nau taukei 'i he ngaahi Potungāue, pea mo e pa'anga 'oku fakaivia'i 'e he Pule'anga. Pea ko e me'a lelei 'etau ma'u 'a e patiseti ko eni kei taimi, 'osi eni e uike 'e 2 pē 3 ho'omou ma'u e Patiseti. Ko eni 'oku 'amanaki ke fakahū mai ki Fale Alea kae hoko ko ha patiseti 'oku *public* 'atā ki he Hou'eiki pea ko e kakai 'o e fonua ke nau vakai ki ai. Pea ko e fatongia ia 'o e Fakafofonga takitaha ke mou feme'a'aki mo homou kau filí, pisinisi mo e kakai homou ngaahi vāhenga fili, 'omai e ngaahi 'ilo ko ia mo e ngaahi faka'amú ke fakakau he feme'a'aki.

Ko u tui Hou'eiki kuo fe'unga 'a 'etau talanoa, kae tuku ha taimi ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ki'i fehu'i pē Sea.

'Eiki Sea : 'Eua 11.

Kole ke fakamā'opo'opo ngaahi me'a na'e 'ohake he tālanga'i Patiseti na'e 'ave ki he Pule'anga ke ngāue ki ai Patiseti hokó

Taniela Fusimālohi : Ko e 'uhinga na'e 'i ai foki Sea 'a e ngaahi me'a ia na'e lolotonga ko ia 'etau tālanga na'e 'i ai e ngaahi me'a na'e tali 'e he Falé ke 'ave ki he Pule'anga ke nau tokanga ki ai he patiseti ko eni. 'A ia ko 'eku fakatātā pē eni. Na'a tau talanoa lahi foki he fo'i fakakaukau ko ia e *legal aid* ke tokoni ki he ... Pē 'e hanga nai 'e he Kalake 'o fakamā'opo'opo 'a e 'u me'a pehē ko ē na'e tali 'e he Fale 'i he tālangá ke 'ave mo ia ki he

Komiti Pa'anga ke me'a. He 'oku ai e ngaahi me'a ia na'e na'e mahu'inga pea mau faka'amu pē ke to'o atu na'a ngalo ia. Koe'uhi na'e 'osi 'io 'a e Fale 'e fai ki ai ha tokanga 'a e Pule'anga he patiseti hoko mai.

'Eiki Sea : Ko ia mālō 'Eua 11 te u fakatokanga'i ia ke kau 'i hono tukuhifo 'a e 'Esitimeti ki he Komiti Pa'anga. Te u fakakaveinga'i 'aki 'a e Komiti Pa'anga 'o tōnaki ki he ngaahi me'a na'e tokanga ki ai e Fale. 'Eiki Minisitā Pa'anga. Neongo ko e fakamatala nounou 'oku fa'a fakahoko kimu'a pea lau 'uluaki ha lao, 'oku fakangata pē ki he miniti 'e 5, koe'uhi ko e patiseti eni te u faka'atā pē ho taimi ta'efakangatangata. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga he Patiseti Fakalukufua ki he 2025 e Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea. Tapu ki he 'Otua Mafimafi, tapu ki he 'Ene 'Afio Kingi Tupou VI ko e Hau 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Kuini Nanasipau'u. Tapu ki he Pilinisi Kalauni Pilinisi Tupouto'a 'Ulukalala mo Ha'a Moheofo. Tapu kia Pilinisi Kalaniuvulu Fotofili mo e Hou'eiki e fonua. Tapu ki he 'Eiki Palēmia, tapu ki he Tokoni Palēmia ka ko e Palēmia Le'ole'o mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineta. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā a' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai 'o e Fale ni. Tapu ki he Kalake Pule mo e kau ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga. Tapu atu ki he kau takilotu 'o Tonga kotoa 'i he 'otu Tonga ni pea mo tu'apule'anga foki. Aofaki e tala fakatapu kae fakamonū e faingamālie kuo tuku mai 'e he 'Eiki Sea e Fale Alea ke u fakafe'iloaki atu ki he Fale Alea 'o Tonga 'a e Patiseti 'Esitimeti 'a e Pule'anga 'o Tonga ki he Ta'u Fakapa'anga 2025/2027 mo e Fakamatala Patiseti 2025.

Hangē pe ko ia ko e fakataukei 'a e Feitu'ū na Sea ko hono fakafe'iloaki nounou atu pē eni 'o e patiseti 'esitimeti kae hoko atu 'a e ngāue 'a e Komiti 'a e Fale. 'E toki fakahoko kakato atu ha fakamatala lahi ange ki he 'Esitimeti 'i he feme'a'aki 'a e Fale kuo tofa ki he māhina ko Suné.

'Eiki Sea, ko e Patiseti ni ko ha halafononga ke fakatupu ha sosaieti 'oku malava ke a'usia 'e he Tonga takitaha 'a hono ivi pē mafai kakato. 'Oku fakakaveinga 'a e Patiseti ke langa 'a e ngaahi makatu'unga ke paotoloaki...

<004>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... e tupulaki faka'ekonōmika. 'Oku ho'ata mei he kaveingā ni 'a 'etau kei poletaki ke a'usia e tu'unga faka'ekonōmika lelei 'oku napangapangamālie 'i he ngaahi faingamālie ki he ma'u ngāue, tu'umālie mo e faingamālie ki he Tonga kotoa.

Taumu'a e Patiseti

'Eiki Sea kei fakamahu'inga taupotu pē 'i he patiseti ni 'a e fakatupu ha lelei ma'a e koloa mahu'inga taha 'a Tonga ko hono kakai. Ke kei taukave'i pē hono fakatupulaki 'a e ako mo e mo'ui lelei pea mo hono fakaivia 'o e ngaahi polokalama ngāue fakasōsiale 'o 'ikai ko ha fakamole ka ko e *investment* 'i he ngaahi makatu'unga mahu'inga ki ha fonua 'oku langa mo'ui.

Ko hono fakaiviva ko ia ‘a e tokotaha Tonga ‘i he taukei mo e ‘ilo, mo’ui lelei pea mo ha sosaieti ma’uma’uluta ‘oku tau fakatoka ‘a e langa ngāue ke holoitounga ‘ene fakalalakaka. ‘Oku taukave’i foki he patiseti ni ‘a e faitāpuekina e taukei ngāue, mo’ui lelei mo ngāue fakataha ki ha Tonga ‘oku tu’umālie ‘i he kaha’ú, hao mo malu mei he ngaahi faingata’a mo kau heni ‘a e ngaahi ola tamaki ko e palopalema fakasosiale mo e faito’o ta’efakalao pea pehē ki he ngaahi pole lahi ‘e fiema’u e kau ngāue pea mo e feliuliuaki ‘o e ‘ea.

Ngaahi fika mei he Patiseti

'Eiki Sea hili ‘a e ta’u ‘e ua mei he hoko ko ia ‘a e ngaahi faingata’a ‘a e kapu ‘a e fonua ‘i he 2022 fokotu’u atu heni ‘e he Pule’anga ‘a e patiseti ‘oku palanisi ki he ta’u fakapa’anga 2025 ‘o e ta’u fakapa’anga 2026 pea hulu he Patiseti ia ‘a e ta’u akapa’anga 2027.

Ko e fakakātoa ‘o e patiseti ‘i he pa’anga hū mai mo e fakamolé pa’anga hū mai ko e pa’anga ‘e 899.2 miliona. Fakakātoa ‘o e fakamole pa’anga ‘e 899.2 miliona. ‘A ia ko e Patiseti Fakapa’anga ‘i he Pule’anga pa’anga ‘e 452.3 miliona, Patiseti Fakapa’anga ‘a e Hoa Ngāue he Fakalalakaka pa’anga ‘e 446.9 miliona.

‘Ikai ha tukupā fo’ou

'Eiki Sea, fiefia ‘a e Pule’anga ke fakahoko atu ki ho Fale ‘Eiki’ ‘oku ‘ikai ke ‘i he patiseti ha tukupā fo’ou pe fakalahi e tukupā ‘a e Pule’anga. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi pole faka’ekonōmika ‘oku fehanganagai mo hotau kakaí pea ‘oku mau tukupā ke ‘oua ‘e toe tākaki atu ‘a e mafasia ‘o ha totongi tukupā ‘oku fo’ou.

Fokotu’u fakalelei vāhenga (COLA) peseti ‘e 5 kau ngāue fakapule’anga

‘Oku tokanga lahi ‘a e Pule’anga ki he uesia ‘a e ola tamaki ‘i he hikihiki ‘o e tu’unga totongi ‘o e koloá. Pea ‘oku fokotu’u atu ai ‘a e fakalelei vāhenga pēseti ‘e nima ki he kau ngāue fakapule’anga he ta’u fakapa’anga ‘o e 2025 ‘o tākaki ki he pēseti ‘e nima ne fakahoko Sanuali 2024 fakakātoa ko e pēseti ‘e 10 ke tokoni ki he ngaahi fakamole faka’aho fakafuofua ki he pa’anga ‘e 11 miliona.

Hiki peseti 10 tokoni me’a’ofa Pule’anga ki he ngaahi ako ta’efakapule’anga

‘I he taumu’a pē ko iá ‘o tākaki atu ki ai na’e fakalahi ai ‘e he Pule’anga ‘a e tokoni me’a’ofa ki he ngaahi ako ‘ikai fakapule’anga ke hiki e pēseti ‘e 10 ‘i he ta’u fakapa’anga 2025 pea siofaki mo e ngaahi ta’u ka hoko mai ke fakapapau’i ‘oku a’usia ‘e he fānau ako ‘a e tu’unga ‘o e ako ‘oku lelei ange fakafuofua ki he pa’anga ‘e 9.7 miliona.

Holoki ki he 67 ta’u motu’a kau toulekeleka ke ma’u faingamalie tokoni mei he Pule’anga

Ko e tokoni ki he kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia 'e holoki hifo e ta'u motu'a ke ma'u faingamālie he tokoni ki he kau toulekeleka mei he ta'u 70 ki he ta'u 67 he 2025; pea holo pehē he ngaahi ta'u ka hoko mai. Pea 'e fakalahi 'aki 'a e vahe fakamāhina 'o e kau toulekeleka mo e ngaahi kulupu faingata'a'ia e pēseti 'e 10. Ko e ngafa mahu'inga eni pea 'e 'ikai ke li'ekina si'i hotau fa'ahinga ni he taimi 'oku fu'u fiema'u ai e tokoni. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 9.5 miliona.

'Inivesi 'i he sekitoa taautaha

'Inivesi 'i he sekitoa taautaha. 'Oku taumu'a e patiseti 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025 mo e ta'u ka hoko mai ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika 'i hono fakalahi 'o e 'inivesimeni 'i he fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki. 'I he taumu'a ko iá kuo vahe'i ai 'a e pa'anga 'e 30 miliona mei he patiseti angamaheni ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai pa'anga 'e 10 miliona 'i he ta'u ki hono tokonia fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka 'i he sekitoa ngoue, toutai mo e takimamata 'o kamata 'i he ta'u Fakapa'anga 'o e 2025. 'E tātaki atu heni 'a e ngaahi tokoni 'e tātaki atu heni mo ha ngaahi tokoni mei hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaka.

Fokotu'utu'u Pule'anga ke fakaivia sekitoa taautaha

'I he fengāue'aki ai pē mo e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'e pou pou e Pule'anga ki he ngaahi fokotu'utu'u ke tokonia 'a e ivi malava ke nō kau ai 'a e founa malu'i 'o ha kongā 'o e nō e ngaahi pisinisi 'i he ngaahi sekitoa ...

<005>

Taimi: 1140 – 1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku faingata'a'ia ke toe malava 'o nō, hangē ko e ngoué, takimamatá, toutai pea mo e fo'u koloa ke pou pou ki he tupu faka'ekonōmiká 'a ia 'oku tokanga mavahe ki ai e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2025.

Tokoni ki he totongi 'uhila

'E kei hokohoko atu pē 'a e tokoni ki he totongi 'uhilá 'o fakataumu'a ki he ngaahi fāмили masivesivá 'o fakatefito eni ki he ma'u 'uhila si'isi'i hifo 'i he kilouati 'e 150. 'Oku fakamamafa foki eni ke ma'ama'a ange e totongi 'uhilá pea mo tokolahi ange 'a kinautolu 'oku ma'u 'uhilá, fakafuofua ki he 1.8 miliona. 'Oku fengāue'aki 'a e Pule'angá mo e Poate 'Uhila 'a Tongá ke fakasi'isi'i 'a e palopalema ki he ma'u'anga 'uhilá 'aki hano fakafou'e e ngaahi me'angāue, fakalahi e ngaahi naunau ma'u'anga ivi mei he la'ā mo e fakalelei ki he naunau faka'uhilá.

Tukupā Pule'anga ke hokohoko atu tau'i faito'o konatapu

'Oku tukupā mo ngāue 'a e Pule'angá 'o fakafou 'i hono fakahoko 'a e Palani Fakafonua ke tau'i 'a e Faito'o Ta'efakalaó (NAPID). Ke ta'ofi 'a hono ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalaó 'o fakafou 'i he ngaahi founa ngāue fakalukufua. 'Oku kei hokohoko atu hono vahe'i e patiseti fakata'u ko e \$5 miliona he ta'u. Ko e 15 miliona he ta'u 'e 3 ka hoko ma'i ke pou pou'i 'a e palani fakafonua ko eni.

Ngaahi taumu'a mo e ngaahi kaveinga ngāue lalahi fokotu'utu'u mai he Patiseti Pule'anga

'Eiki Sea, 'oku kei tauhi pe 'e he Patiseti ngaahi makatu'unga 'i he Ngaahi Kaveinga Lalahi 'e 9 'okú ne takiekina 'a e fokotu'utu'u Patiseti 'a e pule'angá.

Kaveinga ngāue 1: Langa ke matu'uekina e feliuliuaki 'a e 'eá mo e ta'au faka'ekonōmiká.

Kaveinga ngāue 2, holoki 'a e tu'unga nofo masivesivá pea mo e malu ange fakasōsialé.

Kaveinga ngāue 3, holoki 'a hono tufaki, ngāue'aki mo e ola tamaki 'o e faito'o ta'efakalaó.

Kaveinga hono 4, 'oku fakatefīto ia ki he lelei ange 'o e tu'unga 'o e akó. 'Oku taumu'a ke toe lelei ange mo faingofua 'a e hū ki he akó.

Kaveinga ngāue 5, 'oku fakatefīto ke lelei ange e tu'unga 'o e mo'uí, fakapapau'i 'oku ma'u pe 'a e faingamālie tatau 'e he taha kotoa ki he ngaahi ngāue mo e tokangaekina e mo'ui lelei mo e tu'unga mo'ui lelei 'o e tukui koló.

Kaveinga ngāue 6, 'oku tefīto ia he taumu'a ko e lelei ange e faingofua hono fakahoko e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá mo e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'angá.

Kaveinga ngāue 7, fakamamafa ki hono ngāue'i 'a e ngaahi faingamālie fefakatau'akí 'aki hano tokonia ke toe lelei ange mo faingofua 'a e 'ataakai fakapisinisi 'i Tonga.

Kaveinga ngāue 8, fakatefīto ia he ngāue ke fakalakalaka'i mo toe lelei ange e ngaahi ngāue lalahi.

Kaveinga ngāue 9, fakatefīto hono fakaivia 'a e vā fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoní.

Patiseti ngaahi potungāue lalahi 'a e Pule'anga

'Eiki Sea, fakakātoa ko ia e ngaahi patiseti 'a e ngaahi potungāue lalahi 'a e Pule'angá 'oku hā ai 'a e hiki lahi hono fakahoko e ngaahi taumu'á.

- Potungāue Pa'angá 'oku 'i ai e hiki'aki e \$34.2 miliona, ko e peseti 'e 38.7.
- Potungāue Akó 'oku hiki'aki e \$7.5 miliona,
- Potungāue Mo'uí 'oku hiki'aki e \$21 miliona, ko e peseti 'e 12.4.
- Pehē ki he Tukupau Vāhenga mo e Kasitomú hiki'aki e \$19.4 miliona.

Ngaahi hiki ko ení 'oku ho'ata mei ai e tokanga 'a e Pule'angá ki he ngaahi sekitoa kehekehe fakapa'anga 'i he ako, mo'ui kae 'uma'ā e ngaahi sekitoa kehe.

Ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga

'Eiki Sea, kuo fakahoko 'e he Pule'angá e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke tokoni ki he lelei ange 'a e tānaki tukuhau, mapule'i 'a e ngaahi fakamolé pea mo hono tokanga'i e totongi nō

‘a e Pule’angá. ‘Oku fakahoko ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi fakalelei ‘a e tãnaki tukuhau. Kau hono fokotu’u e ngaahi misini talitotongi, mo e ngaahi founa fakaeonopooni ki hono fakalele pea mo ha founa ke tãnaki ai ‘etau tukuhá.

Fakamole

‘I he fakamolé ke ngãue lelei ‘aki ‘a e pa’anga fakamole ‘a e fonuá. ‘Oku ngãue ‘a e Pule’angá ki hono toe vakai’i ‘a e fatongia ‘o e ngaahi potungãue mo e sekitoa fakapule’angá pehē foki ke siofi ‘a e mahu’inga e ngaahi fakamole mo hono fai fakapotopoto foki.

Mo’ua nō ‘a e Pule’anga

Totongi nō, mo’ua nō ‘a e pule’angá, ko hono fakapotopoto’i ko ia ‘a e ngaahi ngãue fakapa’anga ‘a e Pule’angá ‘oku malava ai ke totongi ‘a e ngaahi mo’ua nō ‘i he taimi totonu pea fakapapau’i ai e tu’uloa ‘a e tu’unga fakapa’anga pea ki he halafononga ki he tupu faka’ekonomiká. ‘Oku kei tu’u pe ‘a e Pule’angá ke kei hoko hoko atu hono totongi ‘o e ngaahi nō ‘i ha taimi ‘oku totonu ke totongi ai.

Tu’unga faka’ekonomika ki he kaha’u

Ko ‘etau tu’unga faka’ekonōmika ki he kaha’ú, ‘Eiki Sea ko e tu’unga faka’akonōmika ‘o Tonga ki he ta’u ‘e 3 ka hoko maí, ‘oku hã lelei pe mo e fakafuofua ‘e tupu ‘a e tu’unga faka’ekonomika faka’avalisi ke peseti ‘e 2.8. Ko e tupu ko ení ‘oku makatu’unga ia meí he ngaahi ...

<006>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitã Pa’anga: ... fakakakato mo e ngaahi ngãue langa fakalalakaka fakaakeake kae ‘uma’a ‘a e ngaahi poloseki langa fakalalakaka lalahi pea mo e fakalahi pea mo e ngaahi ‘inivesimeni ki he ngãue fakalalakaka.

Kae kehe ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi makatūkia’anga mo e ngaahi pole hangē ko e ngaahi vãkovi fakapolitikale fakamãmani lahi, ngaahi mo’ua nō tu’u lavea ngofua ki he feliliuaki ‘o e ‘eá mo e ngaahi uesia fakamãmani lahi ‘a e hiki e tu’unga totongi ‘o e koloa. ‘Oku nau kei hoko ē ngaahi pole pea mo e ngaahi pole ke uesia ai e tupu faka’ekonomiká mo hono matauhi ‘a e langa fakalalakaká.

Ngaahi pole faka’ekonomika mo fakasosiale

Ngaahi tefito’i kaveinga faka’ekonomika mo fakasosiale, hiki hiki ‘o e totongi koloá mo e sekitoa pa’angá, ‘oku fakafuofua ke fetō’aki ‘a e tu’unga ‘a e ngaahi tu’unga totongi koloa ‘o si’isi’i ange hã tãketi ‘o e peseti 5 he kongá lahi ‘o e 2024. Ka ko e ngaahi uesia tamaki ‘oku kei ma’olunga pea kei tu’u lavea ngofua ‘a hotau fonuá ki he hiki ‘o e totongi fakamãmani lahi ‘o kau ai ‘a e totongi ‘o e loló mo e ngaahi koloa hū mai mei tu’apule’angá. ‘Oku tokanga mavahe ki heni ‘a e Pule’angá.

Ngaahi faingamālie fakangāue

Ngaahi faingamālie fakangāue, neongo ‘a e ngaahi pole ‘i he fehikitaki fakangāue pea hā ‘oku mole ‘a e kau ngāue taukei mo e kau ngāué mo e poto’i ngāue. Pea neongo ko e faingamālie eni ki he ni’ihi ko iá ka ‘oku tokanga lahi pē ki ai ‘a e Pule’angá. ‘E fakahoko ‘e he Pule’angá ‘a e fokotu’utu’u ngāue koe’uhí ko e ngaahi pole ni. Te tau langa mo tauhi ‘etau kau ngāué ‘aki ‘etau ‘inivesi ke toe fakalalakaka ange ē akó kae ‘uma’a si’i ako ngāue fakapatonu ki he taukei ngāué.

Ngaahi fokotu’utu’u faka’ekonōmika

Ngaahi fokotu’utu’u faka’ekonōmika, ‘oku fakatefito ‘a e Pule’angá ki hono fakalalakaka ‘o e ngaahi ngāue lalahi mo e ngaahi poloseki ma’u’anga iví pea pehē ki he ngaahi me’angāue fe’ave’aki fakamatalá ke tokoni ki he tupu faka’ekonomiká pea pehē ki he ngaahi fatongia pehē.

Ngaahi ngāue lalahi

Ngaahi ngāue lalahi, ‘oku kei tu’ukāivi ai pē ‘a e Pule’angá ke langa pea mo fakalelei’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a ‘etau ngaahi halapule’angá. ‘O fakapatonu ki he ngaahi halapule’anga tefitó ke toe fakalalakaka ange ‘a e fetu’utakí, fefakatau’akí mo e fefononga’akí. ‘E toe hoko atu ‘e he Pule’anga ke ngāue’aki ‘a e sino’i pa’anga ki he malumalu ‘o e Lao ki he Ngaahi Halá ‘o fakataumu’a ia ke ne matauhi ‘a e fatongia ni.

Sino’i pa’anga e Pule’anga ke fakalalakaka’i e sipoti

Ko e sipotí, ‘e fokotu’u atu he Pule’angá ha sino’i pa’anga ko e Pa’anga Fakalalakaka ‘o e Sipotí fakataumu’a, ke fakalalakaka mo lelei e kakai ‘o e fonuá. Pea ‘ave leva e pa’anga ‘oku tānaki mei he tukuhau ‘o e fakafetongi pa’angá, *foreign exchange levy*, ki he sino’i pa’anga ko ení. Ko e pa’anga eni ‘e ngāue’aki ki hono fakapa’anga ‘a e ngaahi ngāue felave’i mo e sipotí pehē ki hono teke ‘o e to’onga mo’ui lelei.

Nofo mo e malu mo’ui ‘a e kakai

Ko e nofo mo e malu ‘a kāinga, ‘Eiki Sea, ko e me’a ko eni ko e makatuliki ‘a e langa fakalalakaka ‘i Tongá, ‘oku fatu ia mei ha mālohi ‘o e vāofi mo e fekoekoe’i ‘a e anga ‘o e nofó. Ko e kaha’u ‘o Tongá, na’e pea ‘oku lalanga ia mei he ngaahi fe’unu mālohi, ko e ngaahi maeakafa hotau sosaietí ke matu’uekina ha faingata’á ‘oka hoko mai. Ko e ngaahi maeakafa kuo falō mei he Hahake ki Hihifo, mei he Tongá ki he Tokelau pea lí fua he opé ki tu’apule’anga. Ko e fa’unga pelepelengesi mālohi ia kuo fakanonofo ai ‘etau nofo he sosaietí, ‘a hono hou’eiki, kau taki fonua, kau taki kau taki ha Fakafofonga, pule fakavahe, ‘ofisa kolo, kau taki siasi, kau ngāue sivile, kau ngāue pisinisi pea mo e ngaahi pou mālohi hotau sosaietí, kau toulekeleka, kakai fefine pehē ki he to’utupú. ‘Oku fatu ai ‘a e makatoka ‘oku langa ai ‘etau fakalalakaká, faka’ekonōmika, fakasosialé.

Ko hono pao mo toloaki ‘a e laumālie ‘o e ngāue fakatahá ‘i he *fala ‘a kāinga* ‘oku kafataha ai ‘etau ‘ilo mo e ngaahi koloa ‘oku tau ma’u ke fakangālo’i ai kitautolu ke matatali ‘a e faingata’a pea fakaola ha fakafaingamālie. ‘Oku ho’ata heni ‘a e vīsone fisifisimu’a ‘a ‘Ene

‘Afió ki he ‘Ene Tō Folofola Huufi ‘a e Fale Aleá, ‘a e fanāfotu ‘a e ngāue fakatahá ke langa ha sosaieti ke monū’ia mo uouongataha.

‘I hono fakakātoa, ko e fakafuofua ki he tu’unga faka’ekonōmika ‘e lelei pē ‘i he kaha’u ka ‘oku ‘i ai pē ngaahi pole, hangē ko e feliuliuaki ‘o e ‘eá, faito’o ta’efakalaó, hikihiki e tu’unga ‘o e koloa, fehikitaki e kau ngāué mo malu ange ‘a e nofo fakasosialé. ‘O kei fiema’u ai ke mālohi ange ‘etau matu’uekina mo hono pule’i tokanga ke fakapapau’i, tu’uloa mo ma’uma’uluta ‘etau tupu fakalakalaká.

Aofangatuku

‘Eiki Sea, ko e Patiseti ko eni ‘oku hā mahino ai e palani ki he ngāue langa hake ‘a Tonga ‘oku toe lelei ange tokangaekina hotau kakai ...

<007>

Taimi: 1150 – 1155

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ko e fonuá pea pehē ki hono matu’uaki ‘o e ngaahi fakatamakí ‘e malava ai ke paotoloaki ‘a e ‘ātakai fakatupulekina ‘a e mo’ui ‘a e Tongá.

‘Oku fakatokanga’i foki e ngaahi pole ‘oku hanganaki maí pea ‘oku tui mo falala ko ‘etau ngāue fakatahá ‘e malava ke solova ai pea langa hake ha Tonga ‘oku tu’umālie, kau kātoa pea tu’uloa ki he to’u tangata hokó. Mālō ‘aupito e ma’u faingamālié, fokotu’u atu Sea.

Lau 1 Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2024/2025 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau lau ‘uluaki Lao Fika 6, 2024 Lao Fakaangaanga ke fakahū atu ‘a e pa’anga 2024/25 ki he ngaahi ngāue ‘a e pule’angá.

Kalake Tepile: Ko e Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

- (1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2024/2025 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024 pea kuo pau ke kamata ngāue’aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2024.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, loto ki ai e toko 11.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ta’eloto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea

Tu'utu'uni 'Eiki Sea tukuhifo Lao Fakaangaanga 'Esitimetri ke ngāue ki ai Komiti Pa'anga Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki ko ia 'oku ou tu'utu'uni ke tuku hifo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Komiti Pa'angá pea 'oku fakakavenga'aki nautolu, tñnaki atu mo e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai e Falé ki he ta'u fakapa'anga fo'ou.

Hou'eiki ko e ngaahi ngāue ko eni ki he Patiseti 'oku 'ave fakataha pe ia, fakataha mo 'ene ngaahi fakamatala palani ngāue mo e fakamatala ko ē patiseti 'a ia ko e kakato ia e naunau 'a e 'esitimetri. Tau hoko atu leva Hou'eiki ki he Fika 5 'etau 'asenita. Kae kimu'a peá u hoko atu ki he 'asenita ko iá ko u fie fakama'ala'ala pe Hou'eiki ko e angamaheni ko ē Falé 'oku tau fa'a lele'i pe Patiseti kae 'oleva kuo 'osi.

Ngāue makehe na'e tukumai mei Fale Lahi ke ngāue ki ai Fale Alea

Ka koe'uhí 'oku 'i ai 'a e fekau fo'ou 'i he Tō Folofolá ke tau tokanga ki ai. 'Oku ou fakakau ki he'etau 'asenita e ngaahi ngāue makehe na'e tuku mai mei Fale Lahi kau ki ai 'a e palani ngāue 'a e 'atita pea mo e ngaahi Lao Fakaangaanga fekau'aki pea mo e faito'o konatapu. Pea ko ē kuo faka'atā fakatatau ki he mafai 'i he tohi tu'utu'uni ke tau feme'a'aki mo ngāue ki he ngaahi ngāue makehe ko eni neongo 'a e 'i he Komiti Pa'angá 'a e patiseti 'a ia 'oku mu'omu'a 'i he'etau 'asenita.

Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Senialé ki he 2024/2025.

Ko ia te u kole ki he Kalaké, lau mai e tohi fakahū mai'aki 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Senialé ki he 2024/2025.

Kalake Tepile: Palani Ngāue ko eni 'i he faka'aho ki he

'Aho 30 'o 'Epeleli 2024

'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá
Nuku'alofa.

Palani Fakaangaanga fakata'u 'a e 'Atita Senialé ki he 2024/2025

Fakatatau ki he Kupu 22 'o e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'angá 2027 Lao.

'Oku ou faka'apa'apa heni ke u fakahū atu 'a e Palani Fakangaanga 'a e 'Atita Senialé ki he ta'u 2024/2025 'a ia 'oku ou fakamatala ai 'a 'eku fokotu'u polokalama ngāue ki he ta'u fakapa'anga hokó 2024/2025.

Hangē ko ia ko e tu'utu'uni 'a e Laó kuo u fakaafe'i atu 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá ki ha'amou tñnaki mai ki he palani fakaangaangá ni. Pea 'i he hili ha'aku vakai ki ha'amou

tānaki mai, ‘e malava ke tānaki ia ki he palani ke ma’u ‘a e palani fakata’u kakato. ‘A ia teu fakahū atu kimu’a ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai ...

<006>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tepile: (hoko atu ‘a e lau ‘a e tohi Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atiuta Seniale)

... 2024. ‘Oku ou fiefia ke ‘oatu ha toe ngaahi fakamatala mavahe ‘o ka fiema’u.

‘i he loto faka’apa’apa mo’oni,

Sefita Tangi (*Fakamo’oni*)

‘Atita Seniale.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e angamaheni ‘oku fa’a ‘alu fakataha pē ‘a e palani pea mo e patiseti, ‘oku ‘i ai ha fokotu’u ke tukuhifo mo ia ki he Kōmiti Pa’anga.

Māteni Tapueluelu: Poupou atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki kae, ‘oku ou lau ‘a e palani na’a ku pehē ko e palani ngāue. Ko ene fakamatala ko eni ‘oku hā, ‘oku ‘ikai ke u lava ‘e au ‘o ‘ilo mei heni ha’ane palani ngāue ke fakahoko ‘i he piliote ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá eni Sea, ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘aho ‘e ‘osi ki ai ‘a e ‘atita, pea mo e ‘osi ki ai ‘a e ngaahi lipooti mo ha taimi ko ē ke ‘omai ki he Fale, mahino kia au ia ‘ene fakamatala ‘o pehē ‘a e ngaahi kongokonga lalahi ko ē ‘o e ‘atita, ‘atita makehe, ko e ‘atita pa’anga, ko e ‘atita ki he ola, pea mo e lipooti ko ē e faipau ki he lao.

‘Oku mahino ‘a e fakamatala ia ko ia, ka ‘oku ou tokanga au pē ‘oku totonu ke ne tānaki mai ki he lipooti ko eni ene polokalama ngāue, ‘oku ‘ai ke ‘osi ‘a e ‘atita ia ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá ‘a fē? Ko e hoko atu ki he ngaahi *public enterprise*, pea mo e ngaahi kautaha ko ē ‘a e Pule’angá, he koe’uhí he ko e ngaahi ‘atita kehekehe ‘e 4 ia ko eni Sea ko e ngaahi ngāue lahi ia, pea tautautefito ki he me’a ‘oku tau faka’amu ke ngāue lahi ki ai ko e lipooti faka-‘atita ko ē e ola pē ko e *performance audit*.

Ko e ‘atita ia ko ē ‘oku mahu’inga ‘aupito te ne lava ko ē ‘o tali ‘a e fehu’i ko ē ‘o e Tō Folofola pē na’e fakapotopoto mo ‘aonga ki he fonuá ‘a e ngāue ko ē na’e fai, ka ‘oku ou pehē Sea pē ‘e totonu nai ke kole ange ki he ‘Atita Seniale, ke ‘omai mu’a ha’ane polokalama ngāue, *work program*, ke tau ‘ilo ai ‘a e, ko e hā ‘a e ngaahi lipooti ‘e ‘osi ia ki ‘a fē, ‘i he ‘elia ‘e 4 ko eni ‘oku ne talamai. Pea mai ke fakataha’i mo ē kae toki ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga, pea tau ‘ilo ai ‘oku ‘i ai ene ngaahi tāketi ke ngāue ki ai Sea.

‘Eiki Sea: ‘E ‘Eua 11, ko e ‘Atita Seniale ‘oku mēmipa ‘i he Kōmiti Pa’anga, ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku ke fiema’u ‘oku ou tui te ne lava ‘o fakama’ala’ala ki he Kōmiti Pa’anga, ‘oka tukuhifo eni ki ai. Ke ke tānaki mai pē ia ‘i he kaveinga ‘oku tukuhifo ki he Kōmiti Pa’anga ke nau tokanga ki ai.

**Fokotu’u ‘Eua 11 fakakau mai he palani ngāue ‘Atita Seniale mo
‘ene polokalama ngāue ‘atita ki he Komiti Pa’anga**

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, kapau ‘e tuku atu mo e fokotu’u ko eni ‘a’aku ke tānaki mai mu’a ki he *timeframe* pē ko ha’ane polokalama ngāue ki heni, ‘i he taimi ko ē ‘e ‘alu ai ki he Kōmiti Pa’anga pea foki mai ki Fale ni e lipooti ‘oku kau ai ene me’a ko ia. Kae lava ke mahino pea tau *expect* pē te tau ‘amanaki atu, ‘a e ngaahi taimi ‘e ma’u mai ai ‘a e ngaahi lipooti ki heni.

Pāloti ‘o tali fokotu’u ke tukuhifo Lipooti Palani Ngāue ‘Atita Seniale ki he Komiti Pa’anga & tānaki mai ki ai mo ‘ene polokalama ngāue

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11. (*poupou*) Kole atu ki he kalake ke tau pāloti ke tukuhifo ‘a e Lipooti Palani ngāue ‘a e ‘Atita Seniale ki he Kōmiti Pa’anga fakakau ki ai ‘a e kaveinga ke tānaki mai he’ene polokalama ngāue, pea toki lipooti mai ‘a e kōmiti ki he Fale Alea.

Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko eni, ko e toko 19 ‘Eiki Sea fakamolemole.

Fokotu’u ke faka’atā kau Memipa fanongo pē (*observer*) ke kau atu ki he Komiti Pa’anga

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e me’a faka’osi pē ‘oku ou fie lave atu ki ai fekau’aki pea mo e ngāue ‘a e Kōmiti Pa’anga, ‘o kapau ‘oku loto ‘a e ni’ihi ‘i he kau Fakafofongá ke nau kau atu ki he ngāue ‘a e Kōmiti Pa’anga ‘i he taimi ‘oku ngāue ai ‘a e kōmiti ki he Lipooti Palani Ngāue, pehē foki ki he Patiseti, pea mou fakahā mai angé pē ‘oku mou loto ki ai ka tau pāloti’i ke faka’atā. Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Ko ia Sea, ko e ‘amanaki pē ke kole atu ‘e he motu’a ni ke faka’atā mu’a ha ni’ihi ke ō atu pē ka ko e *observer* Sea. Ko e ōatu pē ‘o ta’utu ai.

‘Eiki Sea: Ko ia ko e tānaki ko e *observer* pē ‘oku ‘ikai ke nau kau ‘i he pāloti pea mo e fokotu’u.

Māteni Tapueluelu: Ko ia, ko e kole atu ia, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue

Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko eni ko e toko 19.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko ‘eku fakamanatu atu pē ko e kau *observer*, ko e mamata pē, sio tapu me’a lea. Ko e kau Mēmipa pē ‘oku ngofua ke nau me’a ‘i he ...

<002>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Sea: ...komiti ‘oku nau mēmipa aī kau *observer* ko e fo’i *observe* ‘ata’atā pē fakamanatu atu hou’eiki ke mou me’a ki he’etau tohi tu’utu’uni

Vaea Taione: Sea, fēfē Sea kae ‘ai pē ha ki’i kohikohi pe ha ki’i la’i pepa mono’i atu, sai pē

‘Eiki Sea: Ko e lea pē ‘oku tapu kapau ‘oku ke fie tohi pepa ‘oku ‘atā pē hou’eiki. Tapu pē lea na’a ‘asi he lekooti ‘oku ke lea ‘i ha Komiti ‘oku ‘ikai ke ke mēmipa ai. Hou’eiki, tau hoko atu leva ki he fika 6 ‘o ‘etau ‘asenita.

Fakama’ala’ala ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalao

Ko e Lao fika 4 2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao, ‘Eiki Minisitā Lao, me’a mai

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ko eni ‘oku nau natula tatau kātoa pē ‘a e fo’i fakatonutonu ‘e 3 ko eni, koe’uhí ko e Lao ko eni fekau’aki mo e Lao Polisi Tongá mo e Fakamaau’anga Polisi mo e ngaahi Lao ko eni ‘oku fakalelei’i ko eni ‘Eiki Sea, ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai e me’angāue ‘a e Potungāue Polisi ‘oku lava ke ngāue’aki ‘i he taimí ni ‘i he taimi ‘oku puke ai ha ngaahi koloa mei ha feitu’u na’e puke ai ha ngaahi hia ‘o e faito’o konatapu hangē ko e ngaahi komipiuta mo e telefoni. Pea ‘oku fatongia leva ‘a e ‘a e tokotaha ko ē ‘oku tukuaki’i kuo pau ke ne tukuange ‘a e *password* kae lava ngāue ‘a e ngaahi me’angāue fo’ou ko eni ‘oku ‘i he Potungāue Polisi ki he ‘ū fetu’utaki na’e fai ‘aki ‘a e me’a ngāue ko eni ‘i he lolotonga ‘a e taimi ko ia ‘oku fai ai ‘a e fakatotolo ki he hia ko eni ‘a e faito’o konatapu ‘Eiki Sea. Ka ‘oku felālāve’i pē ‘a e Lao Fakaangaanga fika 4, fika 5 mo e fika 7, ‘Eiki Sea, ‘oku natula tatau kātoa pē ki he me’a ngāue ke faingofua ‘a e ngaahi ngāue ko ia ‘oku fakahoko fekau’aki mo e faito’o konatapu, mālō Sea.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao, 2024.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga fika 4, 2024.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao, 2024. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ‘e Fakatonutonu ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha lea ‘o e Pule’angá ‘o pehē, Kupu 1 hingoa nounou mo e ‘uhinga’i lea.

Kupu (1) ‘e ui ‘a e Laó ni ko e Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2024.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau 1, Lao Fakaangaanga fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2024 fakahā mai hono nima

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie ‘Ileini Tei, ‘oku loto ki ai ‘a e toko 12.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he Lao Fakaangaanga hono lau 1 fakahā mai leva

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, mou fakahā mai homou loto pē ‘oku mou loto ke hoko atu ‘a e ngāue e Falé ki he Lao Fakaangaanga ko eni pe teu tu’utu’uni ke tukuhifo ki he Komiti Lao

Fokotu’u & tali tukuhifo ki he Komiti Lao ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2024

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ko e fokotu’u pe eni ia mo e kole Sea. Ke tukuhifo mu’a ki he Komiti Lao ke fai ha talanoa ki ai makatu’unga pē he Kupu 131, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, teu tukuhifo eni ki he Komiti Lao pea te u

Veivosa Taka: Sea, ki’i faingamālie ke u

‘Eiki Sea: Ha’apai 13 me’a mai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, Sea ko e me’a pē ‘oku ‘ohake ‘osi ‘etau pāloti ki he finangalo ‘Ene ‘Afio ke fakahoko e lao ko eni ‘oku ‘i ai e ni’ihi he mēmipa ko eni ‘oku ‘ikai ke nau loto ki ai, ka ko ‘eku fehu’i ia pe ko e talangofua ‘eni ‘oku nau fai, mālō Sea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e kole pē mo e tokoni ki he Fakafofonga ko eni ‘o Ha’apai 13 ko e ‘uhinga na’e ‘ikai ke mau pāloti ai ke fakafepaki’i e lao ko hono ‘uhinga ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku mau lēvei ki ai. Kapau na’a mau mahino’i kakato na’a mau pou pou ki ai kapau na’e ‘ikai ke mau pou pou ki ai na’a mau hiki ‘oku ‘ikai ke mau pou pou ka ko e ‘uhinga ‘a e *abstain* ‘oku ai e ngaahi ‘ū me’a hē ke fakama’ala’ala ...

<007>

Taimi: 1205-1210

Mateni Tapueluelu: ... tautautefito ki he motu’a ni Sea ko e lao ko eni ‘oku ne liliu ‘e ia ‘a e ngaahi lao ‘i he Polisi mo e Fakamaau’anga ‘oku ‘i ai e foaki e mafai *it’s too sweeping* fu’u

lahi ko e ‘uhinga ia e kole ko ē ke ke ‘ave ke tukuhifo ke fakama’ala’ala mau pou pou pē mautolu ki ai ka ko ‘ene taimi ‘e hā masanisani pea te u ‘oatu e pou pou ke te ‘ilo ‘ete me’a ‘oku pou pou ki ai Sea mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Ha’apai 13 fakaongoongo pē ha’atau pāloti hono lau tu’o ua mo hono lau tu’o tolu.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

'Eiki Sea: ‘A Hou’eiki te u tukuhifo eni ki he Komiti Lao pea te u tuku pē ki he Komiti Lao ke nau fakafuofua pē tānaki atu eni ki he ngaahi lao te nau ‘ave ki he kakai ‘i he *public consultation* ke toki fua tautau pē he Komiti Lao pē te nau fakakau eni he’enu ‘asenita ko ia pē ‘ikai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ‘i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga

Tau hoko atu leva Hou’eiki ki he Lao Fika 5/2024. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Sea hangē pē ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenai ko e natula tatau pē ‘a e fakatonutonu ko eni koe’uhi ko e me’angāue ko ia ‘oku lava ke ngāue’aki ‘e he kau polisi ke to’o e ngaahi fakamatala mei he ngaahi komipiuta mo e telefoni mo e me’a ko ia ‘oku puke mei he taimi puke ai e ngaahi faito’o ta’efakalao ke lava ‘o faingofua e ngāue ko ē ki ai Sea. Pea ke lava ‘o hoko ko e hia ‘a hono ta’etukuange ko ē e *password* ke fai e ngāue ko ia 'Eiki Sea mālō fokotu’u atu.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau ‘uluaki.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Fakamaau’anga Polisi. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

Kupu 1, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea Kupu (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. Loto ki ai e toko 11.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea ...

'Eiki Sea: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Fale ‘Eiki ni. Ko e ‘uhinga foki Sea e lao ko eni ke tau tali ke alea’i pea toki fakahā ai ‘ete ta’elotó ki he me’a ‘oku te fiema’u ke liliui. ‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga au ki ai 'Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke nau loto nautolu ke tali e lao toki fakahoko ia ‘ete ma’u mo ‘ete ‘uhinga...

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu ‘Eiki Sea fakatatau ki he ...

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu pē 'Eiki Sea ko e kupu 131 ko ē ‘etau Tu’utu’uni ‘oku fakahoko mai ai ko e ‘osi ko ē lau ‘uluaki he 'ikai ke hoko atu ia ‘o hangē ko ‘ete me’a ke fai ha tipeiti ai. Kuo pau ke tukuange he ‘e he Fale Alea ia ha uike ‘e ua pē lahi ange ke lava e *public consultation* he ko e ‘uhinga Sea ‘oku ‘ikai ke mau kae. Fakamolemole pē Hou’eiki kapau te u ‘oatu ha fakatātā ‘i he peesi ono e lao ko eni kupu ua ‘oku pehē mai ia ai ‘e ngofua ki ha ‘Ofisa Polisi, ‘Eiki Sea ko e ‘Ofisa Polisi ‘oku kamata pē ia mei he tokotaha le’o kātōa ka ‘oku ngofua ke ne *apply* ki he Fakamaau’anga ke fakangofua mai ke ne puke ha telefoni komipiuta *laptop* ha me’a pē ‘o ta’aki e fakamatala mei ai.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 he'ikai ke tau tipeiti ‘i he kakano ...

Mateni Tapueluelu: Ko u ‘ai pē au ke mahino ‘Eiki Sea e poini he ko e ko e me’a en ia ‘oku ui ko ē Sea fakamolemole tapu ...

'Eiki Sea: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Pē mo e Fakafofonga. Ko e me’a eni ‘oku ui ko e *mind deceived!*

'Eiki Sea: Te u fakatonutonu atu e fakatonutonu ‘a Tongatapu, ‘a Ha’apai 13 ko e pālōtí Hou’eiki ko e filí ‘oku tolu ko e tali, ta’etali pea mo e *abstain*. Na’e ‘ikai ke ai ha taha heni na’e pālōtí ki he ta’etali. Na’a mou *abstain*. ‘A ia ‘oku mahino ia na’e ‘ikai ke fakahā pē ‘oku mou loto pē ta’eloto na’e ‘ikai ke mou kau ki he pālōtí. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou’eiki e Fale Alea ko e me’a foki ia ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘oku kau e Fale ni tau tau’atāina kakato na’e foaki mai ‘e Tupou 1 te tau’atāina pē ‘ete ...

<005>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Tokoni Palēmia: ... pālōtí ke ‘oua ‘e fakamālohi’i kita ke te fai ha me’a, fokotu’u atu mo e Lao hoko Sea.

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi 2024

Mateni Tapueluelu: ‘A ia ko e kole atu pē Sea ke tukuhifo mu’a ki he Komiti Laó, ‘a e Lao ko ena ‘oku toki lau haké, mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia te u tu’utu’uni ke tukuhifo mo e Lao fakaangaanga fika 5 ki he Komiti Laó

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ko u fakamanatu pē Sea na’a

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakamanatu pē na’a to e feinga e Hou’eiki ke to e ‘ave eni ki he *public consultation*, ka ko e ngaahi Lao ko eni ko u tui ko e me’a pē ia ngata pē he Falé ni. ‘Ikai ko ha me’a ia ke ‘ai mai ‘e he ‘a e lau ‘a e kakaí ‘i he ‘ohovale kuo hū mai ai ha kau tila ia ai ‘Eiki Sea, he lau ko ē ‘a e kakaí pea tau fēfē leva ko e fu’u lao kuo pau ke fakahoko, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, kātaki pē ‘o tokoni mai e Feitu’u na pea mo e ‘Eiki Minisitā Laó pē, ko hono ‘uhinga ko ‘etau tu’utu’uni 131 ‘oku fakahoko mai ai ke fakahoko e me’a ko ia. Ke tukuange ke ‘omai ha lau ‘a e kakaí ‘Eiki Sea, ko ‘eku kole atu ke tokoni mai ‘a e Feitu’u na, ko e ‘uhingā ko e lao, he ‘ikai ke tau lava ‘o ngāue ki ai ha uike ‘e 2 pe lahi ange kae ‘oleva ke tukuange ke fai ha ngāue ki ai, Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia, ko ‘etau tohi tu’utu’uni ‘oku ne tuku pē ki he Komiti ke nau fua tautau ‘a e ni’ihi te nau *consult* pe ngata pē ‘ia nautolu pe ko e potungāue ‘oku kau atu ‘oku kau tonu ki ai ‘a e Lao Fakaangaangá

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia, ko ia Sea

‘Eiki Sea: He ko e hou’eiki mo e kakaí ‘o e Fonuá, ko e ko e me’a ‘eni na’u ‘osi fakamatala ke kamata hono tukuhifo ki he Komiti Pa’angá, ki he Komiti Laó, ‘a ko e me’a pē ‘anautolu ke nau fuatautau pea ko eni ‘oku tau fakatokanga’i ē me’a ‘oku fai e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó. Ke fakatokanga’i ia he Komiti Laó

Vaea Taione: Sea, ko e ki’i tokoni pē, ki’i tokoni atu pē he me’a ko eni, ‘uhinga pē ‘a’aku ia ki he ki he me’a ko eni ko ‘ena na’a pehē ‘oku tau manavasi’i ki he Laó mo e ‘alu ‘a e *public consultation* mo e me’a. Kou tui pē Sea, ko ha fa’ahinga lao tatau pē ‘e fai mai ki he Falé ni ‘oku 3 ‘a hono laú pea toki faka’osi mai ‘a ‘Ene ‘Afió ‘ikai ko ha me’a ia ke tau ke tau manavasi’i ki ai Sea, mālō.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau lau 1, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fekau’aki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga, fakatonutonu fika 2 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó 2024. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao Fakatonutonu ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha lea ‘o e Pule’angá ‘o pehē. Kupu 1, hingoa nounou mo e ‘uhinga’i lea. Kupu (1) ‘e ui ‘a e Laó ni ko e Lao fakatonutonu fika 2 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó, 2024.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ne loto ke tali hono lau 1 ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó, fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Puloka, Vevosa Life of Light Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fōnuā, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie ‘Ileine Tei, ‘oku loto ki ai e toko 10

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá pea fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u tukuhifo mo eni ki he Komiti Pa’anga, kātaki Komiti Lao. Pea ko ‘ene ‘osi ia ‘etau ‘asenita ki he ‘ahó ni hou’eiki, ‘a kimu’a peau toloi ‘a e Falé, fakamanatu atu hou’eiki, ko e Komiti Pa’angá ‘e toki ui ‘a e taimi fakataha ‘a e Komiti Pa’anga ‘e he Sea ‘o e Komiti’i pea ‘oku fakamanatu atú ‘oku faka’atā ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke kau ‘i he Komiti Pa’anga ke nau *observer* pē kau he kau fanongo ki he fakataha e Komiti Pa’angá.

‘I he Monite uike kaha’u ‘e fakahoko e fakataha ‘a e kau Fakafofonga vāhenga fili mei motú ‘i Fale Aleá ni pea ‘e fakahoko e fakataha mei he vāhenga fili ‘o Tongatapu ‘i he efiāfi ko e Monite ke toki fanongonongo atu he Kalaké ‘a e fakaikiiki ki he fakataha ko ia fekau’aki ia pea mo e pa’anga vāhenga fili ‘a e kau Fakafofonga. Ko e Falaite uike kaha’u fakamanatu atu ‘a e *Budget Briefing* ...

<007>

Taimi: 1215-1220

‘Eiki Sea: ... fakaafe’i atu hou’eiki ke mou kau mai ki ai pea ‘oku faka’atā ki he kau ngāue e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke nau kau mai ki he *briefing* ko eni

Mateni Tapueluelu: Taimí pē Sea fakamolemole, ko e taimi ko ē ki he Falaité

‘Eiki Sea: Ki he Falaite

Mateni Tapueluelu: Ki he *Budget briefing*

‘Eiki Sea: 10 Hou’eiki ‘i he Falaité, ko ia hou’eiki teu toloi e fakataha e Falé ni, Tongatapu 10, me’a mai

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga, ko e kole pē motu’á ni na’ava lava mai ha ki’i faingamālie ‘i ai e me’a ‘oku tokanga atu ki ai ‘a e motu’á ni pea kapau ‘e laumālie pē ki ai e Feitu’u na

‘Eiki Sea: Toe e miniti ‘e 5 ki he 12 faka’atā atu ha’o miniti ‘e 2 he kou mahino’i pē ‘eku ma’u ‘oku ‘i ai mo e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 1.

Fokotu’u Tongatapu 10 ke fetongi Sea Komiti Kakato ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7

Kapelieli Lanumata: Mālō, fakamalumu atu pē he fakatapu Sea, kae kae ki’i hao atu ai leva he ki’i faingamālie ko eni, ko e ko e me’a lahi ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni he tau hanganaki atu ko eni he he feme’a’aki he he Patisetí ka ko e ‘a e fakakaukau loloto ‘i he motu’á ni ‘a kou faka’apa’apa lahi pē ki he ki he Sea lolotonga ‘o e Komiti Kakatō ka ‘oku lave’i pē he motu’á ni ‘oku lolotonga fai ē ‘a e takavaha atu ‘i tu’apule’anga he ngaahi ‘uhinga kehekehe ka ko e faka’apa’apa lahi foki ki he ki he lave’i foki he motu’á ni ‘oku ‘ikai ha ha tokoni ko e fa’a fakahoko fatongia pē ‘a Tongatapu 1 ‘o tāpuni ‘a e ngaahi fatongia ko eni taimi ‘oku ‘oku poaki mai ai ‘a e Sea ē Komiti Kakatō. Ka ‘oku ou fakamālo lahi pē ki he ki he ki he ngaahi ngāue na’e na’e fuesia mai he tokotahá ni. Ka ‘oku ‘i ai e fakakaukau e motu’á ni ke fokotu’u atu ki he Feitu’u na ke, ke tau fili ha Sea e Komiti Kakatō pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘a Tongatapu 7, ke hoko ko e fetongi ia ‘o e Sea Komiti Kakato ‘e Sea, kapau ‘e laumālie lelei ki ai ē Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ē Falé, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, pehē ki he hou’eiki mēmipa ‘o e Fale Aleá

‘Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 4, kimu’a pea tau hoko atú, ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 10, ‘okú ke poupou Tongatapu 5

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Me’a Fakalotofonua: Ki’i fakahoha’a atu

‘Eiki Sea: Me’a mai Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Me’a Fakalotofonua.

Tokanga ki ha hoko vākovi ‘i he Sea Komiti Kakato lolotonga & Sea fo’ou kuo fokotu’u

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Me’a Fakalotofonua: Ko ‘eku fakahoha’a atu pē ‘oku ai pē vā ‘a e Sea ‘oku mama’o pea mo e Sea ‘oku ‘amanaki ke fokotu’u mai na’a na hoko naua ‘o ‘i ai ha palopalema lahi ai he ngaahi fokotu’utu’u ko eni. ‘Uhingā ‘oku ‘i ai e ngaahi tūkunga foki ‘anaua mei Vava’u lahi pea ka faifai atu ‘oku ‘ikai ke ta nonga na ua ‘i he ngaahi polokalamá pea toe fakalalahi ai, ko e fokotu’u atu pē ke na’a hoko ha me’a he’etau ‘ai ko eni na’a ‘oku ai ha taha ia me’a mai mei ha toe feitu’u kehe, mālō Sea.

Kole ke kei hoko atu pē Sea Komiti Kakato he fatongiá he ‘oku taukei

Mateni Tapueluelu: Sea, tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá Sea, ko u faka’apa’apa lahi ki he fokotu’u ko eni ‘a ‘a 10. Pea ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he Fale Aleá Sea, ‘oku fu’u fiema’u lahi ‘a 7 ia he tipeití ko ‘eku kole atu ke fakapotopoto mu’a ‘etau fokotu’utu’u ke ‘omi ha ni’ihi ko ē ‘oku nau taukei ‘o ‘ilo’i ē laó pea mo ‘etau tu’utu’uni he ta’u lahi. Te ne lava ‘o takitaki pea ko ‘eku fokotu’u pē ‘aku, tukuange pē Sea lolotonga ia. Kuo ‘osi ‘Eiki Sea he Fale Aleá, ‘osi Minisitā, ‘oku ‘Eiki Sea he Komiti Kakatō, pea ‘ai pē hotau lotó ‘atautolu ke hangamālie, ‘e mole ‘emau kau tipeití he fo’i fokotu’u ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atú ke laumālie lelei pē mu’a ‘a 10, kae tukuange pē ia ke takitaki e.

Ko e vaha'a taimi ko eni kuo taki mai ai e Sea lolotongá mahino 'aupito 'ene tu'u 'ana 'i lotomālié. Pea ko u fiemālie pē au, Sea kapau na'e 'i ai ha fa'ahinga tō'onga 'a e tokotaha ko eni he fua fatongia ne 'ikai ke taau. Ko u fokotu'u atu au ia 'a Tongatapu 1, pē ko ha taha, lahi pē kakai ia 'e 'e Sea, kae tukuange 'emau kau tipeiti ke mau fakahoko atu 'a e taulama mo e fakapalanisi 'oku 'omai ko ē mei Fale Lahi ke mau fakahoko kakato. Pea ko u kole pē 'aku ki he Fale ko 'eni Sea, tautapa ki he tokoua fakafongá kou kole ke tuku ma'u pē 'a e 'a e Sea lolotongá, Sea, ko 'eku fokotu'u pē ia, mālō Sea.

Tevita Puloka: Sea, mahalo 'oku 'osi mahino pē Sea, ke taliui pē motu'á ni ke

'Eiki Sea: Tongatapu 1

Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u 'a Tongatapu 1 ke tu'uma'u pe Sea Komiti Kakato

Tevita Puloka: Ke fetongi tu'unga 'i he 'Eiki Sea Komiti Kakato lolotongá pea 'oku tali pē ia 'e he motu'á ni ke fa'a tāpuni atu e faingamālie ko ia 'ikai ha me'a 'e maumau ai ko u tui kuo fe'unga pē 'o hangē ...

<007>

Taimi: 1220-1225

Tevita Puloka: ... pē 'o hangē pē ko e me'a ko eni 'oku me'a 'aki 'e Tongatapu 4, ki he tu'unga taukei 'o hotau Sea 'i he Kōmiti Kakato, hono taukei 'i he Fale ni, pea 'oku ou poupou pē au ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4, mālō.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Pea mole ke mama'o ko e fakakaukau atu 'e he motu'a ni ko e fakakaukau ko e kouna au 'e ha taha, ko e fakakaukau tau'atāina pē 'a e motu'a ni, ka 'oku fakamālō atu ki he fakamaama 'oku 'omai mei Tongatapu 4, he 'oku toki mahino ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngafa fatongia 'o e Fale ni ko e *seniority*. Pea kuo pau ke te *senior* kita ka te toki hoko ko ha Sea 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku ou tui lahi 'oku tonu ke poupou 'a Tongatapu 1, Tongatapu 8 pea mo Ha'apai 13 ki he'eku fokotu'u, he 'ikai leva ke nau toe fepaki nautolu mo Tongatapu 7 'i he tipeiti, tonu ke nau laumālie lelei pē.

Ko e ki'i vaha'a taimi ko eni na'e kamata fakahoko fatongia ai 'a e motu'a ni 'i he Falé ko e Fakafongá 'o e Vāhenga pea mei he Tongatapu 10, 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku vakai ki ai'a e motu'a ni, 'oku ki'i loloto ange, tautautefito ki he'etau 'amanaki ki he'etau feme'a'aki ko eni 'i he Patiseti ko eni, ka ko e lao mahu'inga taha ia 'i he tui 'a e motu'a ni *Appropriation Act*.

Pea 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he Sea lolotonga, mole ke mama'o 'e 'i ai ha fa'ahinga loto ia 'o e motu'a ni ko e fakakaukau pea mo e loloto 'o e me'a 'oku 'i hoku 'atamai pea mo e laumālie, 'oku fai pē ia 'i he loto 'ata'atā Sea. Pea ko e anga ia 'o e fakakaukau, pea 'oku ou faka'apa'apa lahi pē ki he kaungā Fakafongá mei Tongatapu 1, lave'i pē ko ia na'a ne fa'a to'o mai 'a e fatongia ko eni, ka ko e anga ia 'o e fakakaukau Sea, fai pē eni 'i he loto tau'atāina 'ikai kouna au 'e ha taha. Mālō Sea.

Tokanga ke kato'i he taha 'e hoko ko ha Sea Komiti Kakato 'a e natula 'ilo fakataki lelei

Mo'ale Finau: Sea tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ki'i miniti pē 'e 2 Sea. Sea ki he motu'a ni 'Eiki Sea ko e hisitōlia 'o e Fale ni pea mo 'etau lalaka atu ko eni 'oku fiema'u 'a e Sea 'oku ne hanga 'o kato'i 'Eiki Sea 'a e fa'ahinga natula mo e ngaahi fekitoa kehekehe 'Eiki Sea 'o e Sea. Feitu'u na 'Eiki Sea ko e Sea 'o e Fale Alea, tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e me'afua 'oku fai 'aki hono fua, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ui ko e *leadership, leadership skills*, 'oku 'i ai 'a e me'a ko e faka-taki, pea mo e ngaahi me'a kehekehe 'Eiki Sea.

Ko hono 'uhinga ia 'eku mahu'inga'ia 'Eiki Sea 'i he fokotu'u ko eni pē 'oku fēfē 'a e anga 'o e *view* 'a e Hou'eiki, ka u 'oatu 'a e ki'i fakakaukau ko eni 'Eiki Sea. Ko e Fakafofonga ko eni ko e Fakafofonga 'oku manako 'i he tipeiti, ka 'o kapau 'oku a'u ki ha tu'unga 'oku 'alu ene lēvolo 'o ne mahu'inga'ia 'i he fa'ahinga *mindset*, mo e tō mo e lēvolo 'o e Seá, 'Eiki Sea ke ne tali. Pea 'oku mahino leva 'oku 'ikai ke siokita. He 'oku mahino foki 'Eiki Sea 'a e Fale ni ko e Fale 'oku tipeiti, pea ko 'eku lau ko hono laumālie pē 'o na ia ke tipeiti he 'oku manako he tipeiti. Pea kapau 'oku ne to'o 'e ia ki tu'a 'a e tipeiti mo e leá 'Eiki Sea he Fale ni, ke ne ta'utu pē ia mei he Sea 'o tokanga'i 'i ha fa'ahinga lēvolo ange 'Eiki Sea, ke tau fiefia kotoa ai, pea 'oku ou pou pou au ki ai 'Eiki Sea.

Ko e faka'ilonga ia 'Eiki Sea ha taha 'oku 'ikai sio ki he *title*, 'oku 'ikai ke sio ki he *position*, ka 'oku ne sio ki he fonua fakalukufua. Mole ke mama'o ke u tukuhifo ha taha 'Eiki Sea, ka ko e 'oatu pē 'eku *view*, 'oku ou fakatauange pē ko e 'uhinga na'e 'uhinga pehē 'a e loloto mo e laumālie na'e 'ohake ai 'a e fokotu'u ko eni. Pea hangē ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'eku fakakaukau, 'oku ou nofo 'o fakakaukau atu, 'e anga fēfē ke mavahe 'a e Fakafofonga mei he me'a 'oku manako ai 'a e tipeiti. Tau pē 'oku 'i 'olunga 'o tipeiti, 'olunga he ko e me'a manako ia 'o e Fale Alea 'o Tonga. Kapau leva 'oku a'u ki ha tu'unga 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'e ia 'o fuatautau 'e mahu'inga ene taukei pea mo e, ke ne hanga 'o faka'uto'uta 'etau tipeiti 'i he Fale ko eni 'Eiki Sea 'o hiki ki ha tu'unga 'oku toe mā'olunga ange, pea 'oku ou pou pou ki ai 'Eiki Sea, mālō.

Kapelieli Lanumata: Mālō, Sea ko e kole fakamolemole atu pē 'i he toutou fokoutua hake 'a e motu'a ni, he feinga ke 'oatu 'a e fakakaukau pea mo e laumālie 'oku ma'u 'e he motu'a ni. Pea 'oku ou kole pē au ki he Hou'eiki ke mou laumālie lelei, 'oku ou faka'amu pē ke tau toe feme'a'aki ko ē he *issue* ko eni, 'oku ke me'a mai tuku ho'o tui faka-politikale 'i tu'a he matapā pea ke toki me'a mai ke tau talanoa'i ha me'a 'i he funga 'o e maama, ko e sio ki he lelei fakalukufua 'o e fonua pea mo e *interest* 'a e kakai.

Sea na'e me'a mai 'a e Feitu'u na, 'anenai ange fekau'aki pea mo e ongo 'elemēniti 'e 2 'o e me'asivi, pea ke me'a mai 'a e Feitu'u na 'i he ongo *personification* 'e 2 ko e maea, pea mo e 'ea. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Nōpele ka ko e 'Eiki Minisitā Fakalotofonua pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 4, 'i he fakahoko 'o e fatongia ...

<001>

Taimi: 1225-1230

Kapelieli Lanumata: ... na'e fakataulama 'e he Feitu'u na kia Tupou 'i he fatongia 'o e Tali Folofola. Ko e ongo na'e ma'u 'e he motu'a ni Sea, na'e fakakaukau 'a e motu'a ni 'i he

fakahoko mai ‘a e lipooti ki he Feitu’u na pea mo e Fale ‘Eiki, ‘Afio tonu ‘a Tupou ki he Lipooti ho Fale ‘Eiki ‘i he Tali Folofola.

‘E Sea ‘oku ou faka’apa’apa lahi ki he Tu’i Ha’a Mo’unga pea mo Tupou ko e Tu’i ‘o Tonga. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e me’asivi ia ‘oku ou vakai ki ai ‘a e motu’a ni hangē ko ‘eku lava mai, ko ‘eku lave ki ai ‘anenai mei he fo’i ‘aho na’e kamata fakahoko fatongia ai ‘a e motu’a ni ‘o a’u ki he ‘aho ni. Pea neongo ‘eku fo’ou ka na’a ku ki’i ‘eke holo ki he kaungā Fakafofonga, ‘a e Tali Folofola ‘o e ta’u kuo ‘osi pē na’e ‘afio tonu ki ai ‘a Tupou. Mahino pē kiate au ‘a e ngaahi Huufi, Tāpuni pea mo e Fakaava ‘o e Falé kimui ni mai, na’e me’a mai pē ‘a e Nōpele ‘e toko 3, fakatautu pē ki he tu’utu’uni ‘etau Tohi Tu’utu’uni pea mo e lao, ‘o fakahoko mai ‘a e me’a ‘oku lākoifie ki ai ‘a Tupou, hangē ko e ngaahi Tō Folofola Fekau ‘oku me’a pē ki ai ‘a e Feitu’u na. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e fifili ai ‘a e motu’a ni, mo e me’asivi faka-e-au pē pea ‘oku ou faka’apa’apa ki Fangatapu. ‘Oku ki’i ongo faikehe kiate au tatautu pē mo ‘etau palopalema ko eni ‘i he’etau talanoa ‘i he kupu 50 ‘i he ‘ikai ke *audience* ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo ‘Ene ‘Afio, *regularly*. Sea kapau te tau fai pē ‘a e founga tatautu pea tau *expect* ha ola ‘oku kehe, pea ‘oku tonu leva ‘a e lau ia ‘a *Einstein*.

Ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni, ‘i he loto tau’atāina kakato Sea, mole ke mama’o ke ‘i ai ha fa’ahinga loto ia ‘o e motu’a ni ki he Sea lolotonga, ka ko e ‘Eiki Nōpele, pea ‘oku ou faka’apa’apa lahi pē ki ai, fakamālō ki ai ‘i he to’o mai ‘a e fatongia mamafa ko ia. Ka ko e anga pē ‘a e fakakaukau tau’atāina ‘a e motu’a ni. Mahino pē kiate au ‘a e talēniti ia pea mo e maea na’e fakatō mei he Feitu’u na fekau’aki pea mo Tongatapu 7, ko e tangata me’asivi lelei. Pea ‘oku mahino pē kiate au, hangē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a Ha’apai 12, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki kimu’a pea tau hoko atu, te u faka’ilonga atu kia Tongatapu 7, pea mo Tongatapu 1, pē ‘oku mo loto ki he fokotu’u ko eni ‘oku fakahoko, kimu’a pea tau hoko atū, Tongatapu 7 ‘oku ke tali ‘a e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 10.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘ai pē mu’a ke u ki’i. Ko e ngaahi uike ko eni na’e toki maliu atū ‘ikai ke u lava ‘o folau ‘o Sāpate Fa’ē, Sapate Tamai, ko e ‘i ai ‘emau ki’i putu ‘ia Siupeli Taliai, ‘ikai ke u lava ‘o fakahoko eni. Ko ‘eku fi’ a e fu’u kupenga ko eni Sea, ke sivi ‘aki ‘a e Pule’anga ko eni. Ka ‘oku ou tui Sea, ‘oku mahu’inga ke tau sio ki he fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai ke liliu ‘etau Sea ‘o e Kōmiti Kakato, pea ka te u ‘omai pē ‘a e fakakaukau ko eni he ‘oku loloto kia au. Ko e mahu’inga ko ē ‘o e Tō Folofola ‘oku ne pehē mai taliui ‘a e ngāue, te u lau atu pē, ‘oku ‘ikai ke ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ko ‘eku fehu’i ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Oku ke tali ‘a e fokotu’u ‘oku ke fie ...

Tali lelei Tongatapu 7 fokotu’u ke fili ia ki he lakanga Sea Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Sea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha te ne fie to’o ‘a e fatongia, loto lelei pē ‘a e Feitu’u ni ia, ko ‘eku taumu’a, ko ‘eku fakakaukau Sea, mahu’inga ke faka, ko e taliui ko ē ko ē ki he Fale Alea ‘e fakatefito ia ‘i he Sea ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Oku ‘ikai ke u ongo’i ‘oku fe’unga pea ‘oku ou tui ko e taha ia ‘a e Tō Folofola, ka kia au tali lelei ‘e au kapau ko ia, ka ko e anga ‘eku fakakaukau ko e me’a ia ‘a e Hou’eiki kapau ‘oku nau fiemālie ki ai, ka ko e ngāue na’a ku fai ko e teuteu pē ...

'Eiki Sea: Ko e me'a 'oku, 'oku 'ova 'etau taimi Hou'eiki pea ko 'eku feinga eni ke tau a'u ki he ngata'anga, Tongatapu 1, 'oku ke loto pē ki he fokotu'u kapau 'e fokotu'u atu ...

Tevita Puloka: Sea na'a ku 'osi fakamahino pē 'anenai 'a e fokotu'u na'a ku pou pou ki ai, 'a ia na'e 'omai 'e Tongatapu 4, mālō.

'Eiki Sea: 'A ia ko ia Tongatapu 7 'oku loto lelei pē 'a Tongatapu 1 ke fokotu'u ia, 'o kapau 'oku mo *candidate* fakatoloua, 'uluaki, te tau ...

Tevita Puloka: Sea ko e fokotu'u 'a Tongatapu 4 'oku tau hoko atu pē 'i he tūkunga 'oku tau 'i ai he taimi ni, fakamalanga 'a Tongatapu 4 ...

'Eiki Sea: Ke 'oua 'e liliu 'a e ...

Tevita Puloka: 'Io ko ia,

Fakamahino Tongatapu 4 ke tu'uma'u pē tu'unga Sea Komiti Kakato lolotonga

Māteni Tapueluelu: Ko e fokotu'u atu Sea ke 'oua 'e liliu, ke tuku pē 'i he Sea lolotonga, pea tau'atāina pē Feitu'u na ki hono fili mai 'a e ni'ihi ke tāpuni 'a e lakanga 'i he taimi 'oku 'ikai ke me'a ai heni, 'o hangē ko Tongatapu 1, ko 'eku fokotu'u atu 'e au ke tu'uma'u pē ai, 'oku taukei fe'unga pē Sea lolotonga ...

'Eiki Sea: Ko ia, 'i he 'ene pehē ...

<002>

Taimi: 1230-1235

'Eiki Sea : 'I he 'ene pehē..

Paula Piveni Piukala : Kapau ko ia Sea, kapau ko e fokotu'u pē ke hoko atu ko u tali 'e au ia ke fokotu'u 'o'oku Sea.

Tevita Puloka : Ke u faka'osi atu au e me'a na'a ku kole ke u fakahoha'a atu ai .

'Eiki Sea : Me'a mai koe.

Uki Tongatapu 1 polokalama ke tokoni hiko veve pelesitiki mo e kapá

Tevita Puloka : Tapu pea mo e Sea pea ko u fakamālō atu pē he tuku mai mu'a e ki'i faingamālie ko eni ke faka'osi atu pē ki'i kole 'a e motu'a ni. Ko e, 'oku 'i ai e fokotu'utu'u ngāue 'a Tongatapu 1 pea mo e *Coca Cola* kautaha ko ia, pea pehē ki he kautaha ko e Tonga *Recycling Association*. Ke hiko e veve pelesitiki kotoa mo e kapa 'o fakafolau koā ki Malesia mo 'Aositelēlia. 'E *launch* pē fakahoko 'e Tongatapu 1 'a e 'uluaki ngāue ko eni kimu'a 'i he Konifelenisi. Pea 'oku ou kole atu kaungā Fakafofonga mo e Fale ko eni, ko 'ene 'osi ko

ia mo e 'osi 'a e konifelenisi mo e 'osi 'etau patiseti, kole atu kimoutolu Hou'eiki ke mou tokoni mai ke tau hiko e veve pelesitiki mo e kapa, 'i he polokalama ko eni.

Ko e fokotu'utu'ú 'oku 'i ai e hingoa 'e ui 'aki 'a ia 'oku 'ave ki he ongo 'apiako 'i Tongatapu 1 ke na 'omi e hingoa, tā pea mo e *logo* 'a ia he'ikai ngāue'aki 'a e hingoa *Coca Cola*. Ko e me'a kuo fakapapau'i mai mei he *Coca Cola* 'oku sēniti 'e 5 ki he fo'i hina pē ko e nge'esi kapa pea 'oku mau ngāue'aki 'a e fānau ako te mau ngāue'aki 'a e ngaahi 'apiako ko ia 'o Tongatapu 1. 'Oku 'osi 'i ai e feitu'u kuo mau kamata ke teuteu. Na'e kole mo e misini ko eni mei Tapuhia 'oku ne hanga 'o momosi 'a e sepitiki 'a e pelesitiki hūfanga he fakatapu, ke fai'aki 'a e ngāue ko eni, pea mo e hanga atu ke fakahoko 'i Tonga ni kātoa. Ko ia 'oku kole atu pē Sea mālō e ma'u mai e ki'i taimi ke fakahoko atu ai e kole ki he kaungā Fakafofongā ke nau tokoni mai hano fakahoko e ngāue ko eni. Mālō 'aupito.

'Aisake Eke : Ki'i fakahoha'a atu pē mu'a. Tapu mo e Feitu'ú na mo e 'Eiki Sea. Ki'i fakahoha'a pē ki he me'a ko ena 'a e Fika 1 Sea fakamolemole.

'Eiki Sea : Tongatapu 10 me'a mai.

Kapelieli Lanumata : Fakamālō atu pē au ki Tongatapu 1 pea 'oku ou poupou atu ki he me'a na'e toki me'a mai 'aki. Ko u tokanga atu ki he'eku fokotu'u he na'e poupou'i. Ke fakamahino mai 'oku 2 'a e ongo fokotu'u pea fakatou poupou lōua pē ko e hā 'a e faitu'utu'uni 'a e Feitu'ú na Sea.

'Eiki Sea : Ko ia, na'a ku pehē 'e au ko e fakamalanga 'a Tongatapu 1 ki ho'o fokotu'u.

Kapelieli Lanumata : Ko ia Sea.

'Eiki Sea : Na'e 'ikai ke u 'ilo 'e au 'e fakamalanga mai ki he pelesitiki mo e *Coca Cola* ka 'oku sai pē ia. Hou'eiki te u kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko e fokotu'u pehē ni Hou'eiki koe'uhi ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e Kupu 150(2) 'oku 'asi ai kuo pau ko e fatongia 'o e Sea Kōmiti Kakato 'i ha ta'u 'e 4. 'A ia pau ke 'uluaki loto e Hou'eiki ke tu'u fakatafa'aki 'a e tu'utu'uni ko ia ke ta'u 'e 4 'a e Sea e Kōmiti Kakato, pea malava leva ke tau toki hoko atu. 'A ia te u kole heni ke tau pāloti'i pē 'oku mou loto ki ai pē 'ikai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pē mu'a Sea kae toki fai ho'o pāloti.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Taukave ko e fetongi ha taha mei ha tu'unga pau ke 'i ai hono makatu'unga

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. 'Eiki Sea ko 'etau fiema'u foki ko ē ke fetongi ha taha pē ko ha tu'unga 'oku 'i ai e makatu'unga. Ko 'ene folau pē ha taha kuo fokotu'u ke fetongi. 'Eiki Sea na'e poaki 'a e Sea e Kōmiti Kakato. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tau hoko atu ai pē 'i he founga ko ia ke 'i ai e fetongi, taimi pē 'e foki mai ai tahá na'e 'alu ta'epoaki. Ko e tu'utu'uni pē ia 'a e Falé. Ko ia ko u pehē ko u faka'apa'apa 'aupito ki he fokotu'u, ka 'oku totonu ke tau sio ko e hā e 'uhinga 'oku 'uhinga ai ke fetongi. Kuo 'i ai ha lao kuo maumau, kuo 'i ai ha tu'utu'uni kuo maumau, te'eki ai talamai 'e taha ha me'a pehē 'Eiki Sea. Ka 'o kapau ko e anga ia 'etau founga ngāué ke lolotonga pē pehē kuo tau afe ki hema afe ki māta'u. Te tau afe holo pē 'e 'ikai lava fakahoko ha fatongia. Mālō 'Eiki Sea.

Kole Tongatapu 4 ke fai he founa fakapotopoto fokotu’u Tongatapu 10 & ke faka’apa’apa’i Tu’utu’uni e Fale

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole ko e ki’i pou pou pē ki he me’a ‘a e Tokoni Palēmia Sea. Ko ‘eku kole ki hoku kaungā Fakafofonga ‘e lelei ...

<004>

Taimi: 1235-1240

Māteni Tapueluelu: ... kapau ‘e toloi ‘a e fokotu’u ko eni, kae ‘oleva ke me’a mai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ko ia, me’a mai ‘a e Sea pea fai ‘a e fokotu’u heni pea fakahoko mai ‘a e ‘uhinga ‘oku fai ai ‘a e fokotu’u. Ko e ifo ‘ete fana’i ‘a e kaupoe kapau ‘oku hanga mai, pea kapau ‘oku toki sītu’a atu pea te fana’i ‘e kita ‘i he tu’a, toe tali ke me’a mai mu’a. ‘Oku ou kole atu Sea ke tau fou pē ‘i he founa fakapotopoto he taumaiā ni ‘oku fakavavevave ia ke fai ‘a e ngāue ko ia. Pea tau faka’apa’apa’i ‘etau tu’utu’uni kapau ko e tu’utu’uni ia ‘oku ta’u ‘e 4 Sea, pea faka’apa’apa’i e tu’utu’uni.

‘Oku ou pou pou atu pē kātaki pē hoku kaungā Fakafofonga ka ko e anga ia ‘a e lelei taha ‘i he anga hoku konisēnisi ko u ‘oatu eni Sea mālō.

Tu’utu’uni Sea toloi alea’i fokotu’u Tongatapu 10 ke fetongi Sea Komiti Kakato

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u faitu’utu’uni ‘i he me’a ko eni ‘o tali ‘a e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai

‘e he Tokoni Palēmia pea mo Tongatapu 4, ke toloi ‘a e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 10. ‘Oku mo’oni pē ‘a e ngaahi poini ko eni ‘oku ‘ohake ...

Toloi Fale Alea ki he ‘aho 6 ‘o Sune

pea ‘i he’ene pehē Hou’eiki te u toloi ‘a e Falē ki he ‘aho 6 ‘o Sune. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ‘e he ‘Eiki Sea e Fale Alea ‘a e fakataha’anga ni)

<005>